

ΚΡΑΤΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ*

«Ἐπίδαυρος... δ' οὐκ ἄσημος... πόλις καὶ μάλιστα διὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Ἀσκληπιοῦ θεραπεύειν νόσους παντοδαπὰς πεπιστευμένου καὶ τὸ ἱερόν πληρὸς ἔχοντος ἀεὶ τῶν τε καμνόντων καὶ τῶν ἀνακειμένων πινάκων, ἐν οἷς ἀναγεγραμμέναι τυγχάνουσιν αἱ θεραπείαι». Οἱ λέξεις αὐτὲς τοῦ Στράβωνος¹, ποὺ γράφτηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὲς γιὰ τὴν ἀντίληψη ποὺ ἐπικράτησε ἀπὸ τοὺς ὕστερους κλασσικοὺς χρόνους γιὰ τὴ δωρικὴ αὐτὴ πόλη τῆς ΒΑ Πελοποννήσου καὶ ποὺ φυσικὰ κυριαρχεῖ στὴ σκέψη καὶ τῶν σημερινῶν τῆς μελετητῶν:

Ὅπως λέει ἡ Burford, τὸ Ἱερό τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἦταν σίγουρα «μιὰ διεύρυνση τῆς προσωπικότητος τῆς πόλεως»². Τὸ ἀδιαμφισβήτητο, εὐρὺ κύρος τοῦ φιλόανθρωπου θεοῦ ἦταν ὁ μόνος ἀσφαλὴς φορέας διεθνοῦς προβολῆς τῆς Ἐπιδαύρου, ποὺ ὅσο κι ἂν διέθετε κάποια ὄντοτητα, ὅμως δὲν ἀνῆκε ποτὲ στὰ μεγάλα κέντρα πολιτικῆς ἰσχύος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Θὰ φανταζόταν κανεὶς ὅτι ἓνα τόσο ἰσχυρὸ κέντρο διεθνοῦς ζωῆς, ὅπως ἡ ἐπιδαύρια λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ, στὰ χέρια μιᾶς ὀπωσδήποτε

* Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ διάλεξη ποὺ δόθηκε ἀπὸ τὸν ὑπογράφωντα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βόννης στὶς 15 Μαΐου 1979. Γιὰ τὴν πρόσκληση στὴ Βόννη ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες στὸν Verein von Altertumsfreunden in Rheinland καὶ ἰδιαίτερα στὸν καθηγητὴ κ. N. Himmelmann.

1. 8, 374.

2. The Greek Temple Builders at Epidauros, 1969, 14.

ζωτικῆς πόλεως, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ συνδεθεῖ στενά μὲ τὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις στὴν περιοχή.

Καὶ ὅμως εἶναι κοινὴ ἡ πεποίθηση ὅτι παρὰ τὸ ζωηρὸ διεθνὲς ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἐπιδαύρου, ἡ πολιτικὴ δύναμη τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ ἡ σημασία του γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς σχέσεις τῆς πόλεως ἦταν ἀμελητέα. Ὁ νέος αὐτὸς θεὸς, ποὺ ἀναπτύχθηκε παράλληλα μὲ τὴν ἀπομόνωση τοῦ ἀτόμου μέσα στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ κοινωνία, ἐνδιαφερόταν μόνο γιὰ τὶς μικρὲς ὑποθέσεις τῆς ἀστικῆς ζωῆς, γιὰ τὴν οἰκογένεια καὶ τὸ ἄτομο, τὸ πολὺ-πολὺ γιὰ τὴν παροχὴ ἀσυλίας καὶ τὶς χειραφετήσεις. Δὲν ἀνῆκε ὅμως στὸν παραδοσιακὸ τύπο τοῦ θεοῦ-προστάτη τῆς πόλεως³.

Ἀκόμα καὶ ἀπὸ μιὰ ἄμεση μαρτυρία ἀναμείξεως τῆς λατρείας στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ζωὴ τῆς πόλεως ἀφαιροῦν οἱ μελετητὲς κάθε σημασία: Στὴ γνωστὴ ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε στὸ Ἀσκληπιεῖο⁴ ὁ ἐπιδαύριος πολιτικὸς καὶ ποιητὴς Ἴσυλλος, διακηρύσσοντας τὴν πίστη του στὸ ἀριστοκρατικὸ κράτος, δημοσιεύει ἕναν ἱερὸ νόμο ποὺ ὁ ἴδιος πρότεινε στὴν πόλη. Σύμφωνα μ' αὐτὸν ἡ πόλη θὰ ἐξέλεγε κάθε χρόνο τοὺς ἀριστοὺς ἀπὸ κάθε φυλὴ καὶ θὰ τοὺς ἔστελλε στὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὸν Ἀσκληπιὸ νὰ παρακαλέσουν γιὰ τὴν εὐτυχία της. Παράλληλα θυμίζει ὅτι ὅταν ὁ Φίλιππος μετὰ τὴ μάχη τῆς Χαιρωνείας, τὸ 338 π.Χ., ἐβάδιζε κατὰ τῆς Σπάρτης ὁ Ἀσκληπιὸς παρουσιάσθηκε στὸν ἴδιο καὶ τοῦ ἀποκάλυψε ὅτι πηγαίνει νὰ σώσει τοὺς Λακεδαιμονίους γιατί κρατοῦσαν τὴν «πάτριον πολιτείαν», τὴν ἀριστοκρατία τοῦ Λυκούργου, ποὺ εἶχε κυρωθεῖ μὲ τοὺς χρησμοὺς τοῦ Ἀπόλλωνος. Οἱ Λακεδαιμόνιοι παραδέχθηκαν τὴ βοήθεια καὶ ὀνόμασαν τὸν Ἀσκληπιὸ Σωτήρα. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ τοῦ Ἰσύλλου νὰ βοηθήσει μὲ τὸ κύρος τῆς κρατικῆς λατρείας ἐσωτερικὲς πολιτικὲς καταστάσεις στὴν πατρίδα του καὶ ἐξωτερικὲς σχέσεις⁵, τὸν καιρὸ ἴσως ποὺ ἀναβίωνε γιὰ λίγο ἡ Σπαρτιατικὴ Συμμαχία

3. Χαρακτηριστικὰ οἱ Edelstein (E.-L.), *Asclepius*, 1945, II, 103 κέ. καὶ σημ. 11, ὑπογραμμίζουν τὴ μοναδικότητα τῆς περιπτώσεως πολιτικοῦ ρόλου ποὺ ἐμφανίζει ὁ Ἀσκληπιὸς στὰ ποιήματα τοῦ Ἰσύλλου, βλ. ἀμ. κατ., παρατηρώντας ὅτι πρόκειται γιὰ «μεθερμηνεῖα» τῆς φύσεως τοῦ θεοῦ, Πβ. Burford, ὁ.π., 17 κέ.

4. U. von Wilamowitz - Moellendorff, *Isyllos von Epidauros*, *Neue Phil. Unters.* 9, 1886 (1967). IG IV² 1, 128. W. Peek, *Inschriften aus dem Asklepieion von Epidauros*, *Abh. d. Sächs. Akad. d. Wiss.* 60, 2, 1969 (κατ. ὡς Peek I).

5. Δηλ. νὰ ἐνισχύσει τὴ θέση τῶν ἀριστοκρατικῶν στὴν Ἐπίδαυρο καὶ νὰ ἀναθερμάνει τὶς σχέσεις τῆς πόλεως μὲ τὴ Σπάρτη, ποὺ εἶχαν πιθανότατα ζημιωθεῖ ἀπὸ τὶς περιοδικὲς ἀναγκαστικὲς προσχωρήσεις τῆς Ἐπιδαύρου στὸ μακεδονικὸ στρατόπεδο κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Χαιρωνείας μέχρι τὸ 284 ποὺ ὁ Ἀντίγονος ὁ Γονατᾶς κατέλαβε τὴ Σπάρτη. Ἡ Σπάρτη ἡ ἴδια δὲν δέχθηκε κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τοὺς Μακεδόνες. Βλ. σχετ. Wilamowitz, ὁ.π., 36. Burford, ὁ.π., 17. 29 κέ. R. A. Tomlinson, *Argos and the Argolid*, 1972, 145 κέ. IG IV² 1, XXIV, 34 - XXVI, 31. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Ἰσύλλος «δημοσιεύει» τὸ κείμενό του μετὰ ἀπὸ σχετικὸ χρησμὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.

(γύρω στο 280 π.Χ.), χαρακτηρίστηκε προσωπική, ρομαντική, μοναδική και καθόλου αντιπροσωπευτική για τόν θεό⁶.

Οι αντιλήψεις αυτές διαμορφώθηκαν κυρίως από το γεγονός ότι η λατρεία της 'Επιδαύρου απέκτησε τη μεγάλη της φήμη μόλις στην ύστερη κλασική εποχή και η σύγχρονη έρευνα τήν είδε βασικά ως καινούργια λατρεία⁷. Οι τελευταίες όμως έρευνες στην περιοχή, και ιδιαίτερα οι ανασκαφές της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας υπό τη διεύθυνσή μου στο θρησκευτικό κέντρο της 'Επιδαύρου, αποκαλύπτουν για τη λατρεία αυτή μια πολύ μεγάλη προϊστορία. Και τα στοιχεία που μᾶς παρέχουν για να τήν ανασυνθέσουμε επιτρέπουν να δούμε κάτω από νέο φῶς τὸ ρόλο τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτοῦ κέντρου στην ὀργανωμένη ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς περιοχῆς⁸.

'Η 'Επίδαυρος ἦταν ἡ βορειότερη πόλη τῆς 'Αργολικῆς 'Ακτῆς, τοῦ ἀνατολικοῦ δηλ. τμήματος τῆς ἀργολικῆς χερσονήσου. 'Εγκατεστημένη μέσα στο μοναδικό φυσικό λιμάνι τῆς περιοχῆς πάνω στὸν Σαρωνικό κόλπο ἀποτελοῦσε τὸ κέντρο μιᾶς ὄρεινῆς χώρας, πού ἔφθανε μέχρι τὸν 'Αργολικό κόλπο, συνορεύοντας βόρεια με τὴν Κορινθία, ἀνατολικά με τὴν 'Αργεία καὶ νότια με τὰ ἄλλα κράτη τῆς 'Ακτῆς, τὴν Τροιζηνία καὶ τὴν 'Ερμιονίδα⁹. Χαρακτηῖρες ὅλης τῆς 'Ακτῆς ἦταν ὁ ἔντονα διαμελισμένος ὄρεινός χώρος, πού ἐπέτρεπε μικρές μόνο γεωργοκτηνοτροφικές ἐγκαταστάσεις, ἡ ἀνυπαρξία χερσαίων ἐπικοινωνιῶν, ἀλλὰ παράλληλα καὶ ἡ θέση τῶν λίγων λιμανιῶν τῆς πάνω στοὺς θαλασσινοὺς δρόμους ἀπὸ τὴν 'Αθήνα καὶ τὸν 'Ισθμὸ πρὸς τὴν 'Αργολικὴ πεδιάδα ἢ ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο πρὸς τὴ δυτικὴ Μεσόγειο, πού δημιουργοῦσε ἐμπορικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ναυτικὴ σημασία¹⁰. 'Η 'Ακτὴ, λέει χαρακτηριστικὰ ὁ Jameson, ὡς πολιτισμικὴ περιοχή «ἀποτελοῦσε ἄλλο ἓνα νησί τοῦ Αἰγαίου, ἓνα νησί ὁμως ἀγκυροβολημένο στὴν Πελοπόννησο». 'Ανήσυχη, ὥστε νὰ κρατήσῃ ἐπίμονα τὴν ἀνεξαρτησία τῆς — ἦταν ἡ μόνη περιοχή τῆς 'Αργολίδας πού δὲν ὑποτάχθηκε ποτὲ στοὺς 'Αργεῖους — βρισκόταν ὁμως πολὺ κοντὰ στὴ σκιά τῶν μεγάλων κέντρων, ὥστε παρὰ τὴν ἀνεξαρτησία αὐτὴ νὰ μείνει

6. 'Απὸ τὸν ἴδιο τὸν Wilamowitz, ὁ.π., 30 κέ. Πβ. Edelstein, ὁ.π. Burford, ὁ.π.

7. Edelstein, ὁ.π., 97 κέ. 208. Ν. Φαράκλας, 'Επιδαυρία, ΑΕΠ 12, 1972, 29.

8. ΠΑΕ 1948-1951, 1974 κέ. 'Εργον 1977-1978. Β. Λαμπρινουδάκης, Σχέσεις 'Επιδαύρου καὶ Κορίνθου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀνασκαφῶν, Πρακτ. Α' Συνεδρίου 'Αργολικῶν Σπουδῶν, 1979, 28 κέ.

9. Φαράκλας, ὁ.π., πίν 7 καὶ 8.

10. Αὐτόθι, 2. M. Jameson, The Southern Argolid: The Setting for Historical and Cultural Studies, Annals of The N.Y. Academy of Sciences 268, 1977, 74 κέ.

πάντα ἐπαρχιακὴ περιοχή¹¹. Τοὺς χαρακτήρες αὐτοὺς τῆς Ἀκτῆς θὰ δοῦμε κατ' ἐξοχὴν στὴν ἱστορία τῆς Ἐπιδαύρου.

Ἡ πόλη ἦταν φαίνεται κέντρο τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς ΠΕ χρόνους. Πρόσφατα ΠΕ καὶ παλιότερα ΜΕ εὐρήματα, καθὼς καὶ μυκηναϊκοὶ θαλαμωτοὶ τάφοι στὴν περιοχή μαρτυροῦν συνεχῆ κατοίκηση¹². Ἡ κλασικὴ πόλη ἦταν πάνω στοὺς δίδυμους λόφους μιᾶς χερσονήσου, ποὺ δημιουργοῦσε στὸν κόλπο δύο εὐρύχωρα λιμάνια. Σήμερα μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ τὰ τεῖχη τῆς πόλεως ἀπὸ διάφορες ἐποχές, τὸ θέατρό της ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., τμήματα τῶν συνοικιῶν της στὴν ξηρὰ καὶ μέσα στὴ θάλασσα, τοὺς λιμενοβραχίονες καὶ τὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ λιμανιοῦ κ.ἄ. λείψανα¹³.

Ἡ ἐπίσημη ὁμως λατρεία τῆς πόλεως, τὸ θρησκευτικὸ κέντρο τῆς Ἐπιδαυρίας, ἦταν τοποθετημένο πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ ἀστικὸ τῆς κέντρο. Πάνω στὴν ἀκρόπολη τῆς Ἐπιδαύρου ὑπῆρχε μόνο μιὰ παλιὰ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς Κισσαίας¹⁴. Τὸ κοινὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπου ἰδρύνονταν τὰ ψηφίσματα καὶ τὰ ἄλλα δημόσια ἔγγραφα τῆς πόλεως, βρισκόταν στὸ κέντρο περίπου τῆς Ἐπιδαυρίας, στὴ μικρὴ ὄρεινὴ πεδιάδα ἀνατολικά τοῦ σημερινοῦ Λιγουριοῦ, σὲ ἀπόσταση 2,5 περίπου ὠρῶν ἀπὸ τὴν πόλη¹⁵. Στὸ μεγάλο ἱερό μέσα στὴν πεδιάδα, τὸ Ἀσκληπιεῖο, ἡ λατρεία μπόρεσε νὰ τεκμηριωθεῖ ἀπὸ τὸν ὕστερο 6ο π.Χ. αἰῶνα καὶ ἐξῆς¹⁶. Πιο ψηλὰ ὁμως πρὸς τὰ Ἀνατολικά, πάνω στὸ λόφο τοῦ θεάτρου, τὸ Κυνόρτιον, ὑπῆρχε ἓνα μικρότερο ἱερό, στὸ ὁποῖο, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ ἀνασκαφές, ἡ λατρεία ποὺ ἐξελίχθηκε κατόπιν στὸ ἱερό τοῦ Ἀσκληπιείου εἶχε μιὰ πολὺ παλιὰ ἱστορία. Τὸ μικρότερο αὐτὸ ἱερό

11. Αὐτόθι, 84.

12. Τὰ ΠΕ λείψανα ἦρθαν στὸ φῶς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὰ ὑψώματα πάνω ἀπὸ τὴν πόλη (Ἐπιμελ. Ἀ. Ἀρχοντίδου: 1977). Γιά τὰ ΜΕ καὶ τὰ ΥΕ βλ. Φαράκλας, ὁ.π., 16 καὶ ἐπίμ. 3, παρ. 18.

13. Φαράκλας, ὁ.π., 42-49 καὶ πίν. 18-19. A. Frickenhaus-E. Müller, *Aus der Argolis*, AM 36, 1911, 29 κέ. Χ. Κριτζᾶς, Νέα ἐκ τῆς πόλεως Ἐπιδαύρου, AAA 5, 1972, 187 κέ. Εὐ. Δεϊλάκη, AD 28, 1973, 83 κέ. Ν. Παπαχατζῆς, Πausanίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Κορινθιακὰ-Λακωνικά, 1976, 217 κέ. Κλιμακωτοὶ δρόμοι, οἰκῆματα καὶ πλούσιοι τάφοι τῶν ὑστέρων χρόνων ἦρθαν στὸ φῶς πρόσφατα σὲ οἰκόπεδα μετὰ ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολ. Ὑπηρεσίας.

14. Πaus. 2, 29, 1.

15. 9 χλμ. σὲ εὐθεία γραμμῆ, Φαράκλας, ὁ.π., 36, παρ. 121.

16. Edelstein, ὁ.π., II, 97 κέ. 208. Φαράκλας, ὁ.π. 29. N. Yalouris, *Epidauros*, *Encycl. of Class. Sites* (ed. Stillwell), 1976, 311.

έξακολούθησε τή ζωή του δίπλα στο Ἴσκληπιεῖο καί ὁπωσδήποτε σ' ὄλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς λατρείας καί στά χρόνια τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς τοῦ Ἴσκληπιοῦ οἱ τιμές ἀποδίδονταν στόν Ἰπόλλωνα Μαλεάτα καί τόν Ἰσκληπιό¹⁷.

Εἶναι βέβαια καί ἀπό ἄλλες περιπτώσεις γνωστή ἡ ἀνάπτυξη τῆς λατρείας τοῦ Ἰσκληπιοῦ μέσα σέ τόπους ἀφιερωμένους στόν Ἰπόλλωνα¹⁸. Ἐχει ἐπίσης παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ περισσότερες λατρεῖες τοῦ Ἰπόλλωνος βρίσκονταν ἔξω ἀπό τίς πόλεις σέ ἀντίθεση μέ τίς λατρεῖες τῆς Ἀθηνᾶς (Δελφοί, Πτῶον, Δῆλος, Δίδυμα, Ἀμύκλαι)¹⁹. Καί ἀκόμα οἱ ἀρχαῖοι ἔδιναν διάφορες ἐρμηνεῖες στό γεγονός ὅτι πολλά Ἰσκληπιεῖα ἦταν ἔξω ἀπό τίς πόλεις²⁰. Πέρα ὅμως ἀπ' ὄλα αὐτά ἡ προαγωγή τῆς περίεργης αὐτῆς δίδυμης λατρείας τῆς Ἐπιδαυρίας σέ κρατική λατρεία μιᾶς ἀσυνήθιστα ἀπομακρυσμένης πόλεως εἶναι ἕνα σπάνιο φαινόμενο. Τά στοιχεῖα πού ἔφεραν στό φῶς οἱ ἀνασκαφές ἐπιτρέπουν νά ἐξηγήσουμε τὸ συσχετισμὸ τῆς λατρείας αὐτῆς μέ τὸ κράτος τῆς Ἐπιδαύρου ὡς μία ἰδιαίτερης σημασίας πολιτική πράξη κατὰ τὴν πρόιμη ἱστορία τοῦ κράτους αὐτοῦ καί ἐπομένως ὡς μία πρώτη ἐκδήλωση, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀλληλεξαρτήσεως θρησκευτικῆς καί πολιτικῆς ζωῆς στὴν Ἐπίδαυρο²¹.

Ἦδη στὴν κορυφή τοῦ Κυνορτίου, στὴν περιοχή τῆς ἐλληνικῆς λατρείας τοῦ Ἰπόλλωνος Μαλεάτα, ἀρχισαν νά ἀποκαλύπτονται τὰ ἐκτεταμένα λείψανα ἑνὸς προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ πού ἡ πρώτη του ἐποχὴ ἀνήκει στοὺς πρόιμους ΠΕ χρόνους²². Ὁ οἰκισμὸς αὐτός, ὅπως μᾶς ὑποδεικνύουν μερικὰ εὐρήματα, π.χ. ΠΜ II καί III σφραγιδόλιθοι²³, παρὰ τὴν ὄρεινὴ καί δυσπρόσιτη θέση του, ἦταν ἤδη ἀνοιχτός πρὸς τὴ θάλασσα καί τὸν εὐρύτερο πολιτιστικὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου.

17. Βλ. ἀν., σημ. 8. Παπαχατζῆς, ὁ.π., 214 κέ., σημ. 2.

18. Π.χ. στὴν Κόρινθο: Corinth XIV, 1951 (The Asclepieion and Lerna), M. Lang, *Cure and Cult in Ancient Corinth*, 1977, I κέ., στὴν Κρήτη (Γόρτυν-Λεβήνα), στὴν Κῶ: Der Kl. Pauly III, 1969, 314, στοὺς Δελφοὺς: Κ. Ρωμαῖος, *Κυνουρία καί Κυνούριοι*, Πελοποννησιακά Α, 1956, 27, στὶς Πρασιές: Παπαχατζῆς, ὁ.π., 429 κέ.

19. J. N. Coldstream, *Geometric Greece*, 1977, 327-8.

20. Πλουτ. Αἴτ. Ρωμ. 94 (Ἦθ. 286 c-d).

21. Βλ. ἤδη τὴν ἀνακοίνωσή μου στό Α' Συνέδριο Ἀργολ. Σπουδῶν, ἀν., σημ. 8.

22. Ἦδη ὁ Παπαδημητρίου εἶχε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν του στό Κυνορτίο ἀποκαλύψει πολλά ΠΕ ὄστρακα (βλ. σχετ. ΠΑΕ 1948-51). Πρὸ δύο ἐτῶν ἤρθαν στό φῶς στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, λίγα μόνο μέτρα νοτιότερα ἀπὸ τὸν τόπο τῆς λατρείας, τὰ πρῶτα οἰκοδομικά λείψανα ἀπὸ τοὺς ΠΕ καί τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, Ἔργον 1977, 98 κέ. 1978, 37 κέ.

23. ΠΑΕ 1976, 208.

Πάνω από τόν ΠΕ οίκισμὸ ὑπάρχουν πυκνὰ μυκηναϊκὰ σπίτια²⁴. Μερικὰ ΜΕ κύπελλα μαρτυροῦν ἴσως τὴν ἐγκατάσταση ἤδη μιᾶς λατρείας στὸν τόπο²⁵. Μὲ σαφήνεια ὁμως οἱ ἀνασκαφές βεβαίωσαν τὴν ἀνωκτιξη μιᾶς ζωηρότατης λατρείας στὸν ἴδιο τόπο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Κοντὰ σὲ σπίτια καὶ σὲ ἱερὰ οἰκοδομήματα χτίζεται τότε στὸ φρύδι τοῦ βράχου ἓνα μεγάλο ἄνδηρο, πάνω στὸ ὁποῖο γίνονται οἱ ὀλοκαυτήσεις σὲ μιὰ θηλυκὴ ὄπως φαίνεται θεότητα²⁶. Ὁ τύπος τοῦ βωμοῦ (πβ. τὸν ἀνάλογο στὸ ἱερὸ τοῦ Γιούχτα), οἱ θυσίες καὶ τὰ ἀφιερῶματα, ὄπως τὸ σπανιότατο στὴν κυρίως Ἑλλάδα ἀνάγλυφο λίθινο ἀγγεῖο, τὸ πλῆθος τῶν ἀναθηματικῶν πελέκεων, οἱ σφραγίδες, τὰ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὶς λατεῖες αὐτὲς κομμάτια κυλικῶν καὶ κυπέλλων καὶ λίγα μινωϊκὰ δσπρακα²⁷, δείχνουν τόσο τὴ συνέχεια ἢ καλύτερα τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπαφῶν τοῦ ὄρεινοῦ αὐτοῦ κέντρου μὲ τὸν κόσμον τοῦ Αἰγαίου, ὅσο καὶ τὸν τύπο τῆς λατρείας, ἑνὸς ἱεροῦ κορυφῆς.

Ἦδη οἱ οἰκολογικὲς ἔρευνες τοῦ Bintliff στὴν Ἀργολίδα ὑπογράμμισαν ὅτι τὸ ἱερὸ τοῦ Μαλεάτα δὲν εἶναι παρὰ μόνο μιὰ περίπτωση ἑνὸς δικτύου ἱερῶν κορυφῆς στὴν περιοχὴ καὶ εὐρύτερα στὴν κυρίως Ἑλλάδα (π.χ. Μενελαῖον στὴ Σπάρτη, Ἱερὸν Ὀρος στὴν Αἴγινα κ.ἄ.)²⁸. Τὰ ἱερὰ αὐτά, ἐπειδὴ βρίσκονταν σὲ ψηλοὺς καὶ ἀποτραβηγμένους χώρους, μποροῦσαν νὰ ἐνώσουν σὲ λατρευτικὰ προσκυνήματα διάφορες οἰκιστικὲς μονάδες καὶ νὰ ἀναπτύξουν μεταξύ τους τὸ αἶσθημα τῆς πολιτιστικῆς κοινότητος. Ἀντιπροσωπεύουν λοιπὸν κατ' ἐξοχὴν τὸ πολιτιστικὸ στάδιο τῆς μεταβάσεως πρὸς τὴν ἀστικοποίησι, τὴν ἱερὴ οἰκονομία, ποὺ ἦταν ἡ

24. Βλ. ἀν., σημ. 22.

25. Τὰ λείψανα αὐτὰ προέρχονται λιγότερο ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ καὶ περισσότερο ἀπὸ τὰ χώματα τοῦ βωμοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ ὁμως δὲν μπόρεσε ἀκόμη νὰ τὰ συνδέσει μὲ κάποια κατασκευὴ στὸν χῶρον τοῦ ἱεροῦ ἢ τοῦ οἰκισμοῦ, βλ. σχετ. ΠΑΕ 1948-1951 καὶ 1974 κέ., κυρ. 1975, πίν. 151.

26. Τὰ εἰδῶλια ποὺ βρίσκονται στὸν βωμὸ εἶναι στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία γυναικεῖα, βλ. κυρ. Παπαδημητρίου, δ.π. καὶ ΠΑΕ 1976, 207. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἐπιβιώσεως τῆς λατρείας σὲ μυκηναϊκοὺς ἱεροὺς χώρους ἔχουμε τὴν ἴδια ἐξέλιξη, Coldstream, δ.π., 329 κέ.

27. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ βωμοῦ βλ. ΠΑΕ 1976, 205-206. Ἔργον 1977, 101. Γιὰ τὸ λίθινο ἀγγεῖο βλ. ΠΑΕ 1975, 172. Πβ. SMEA 17, 1976, 184 κέ. καὶ τὴν ἀποψη ὅτι τὸ συγγενικὸ ἀργυρὸ ρυτὸ τῶν Μυκηθῶν ἔχει κρητικὲς ρίζες. Γιὰ τοὺς πελέκεις βλ. κυρ. ΠΑΕ 1975, 173, σημ. 3, γιὰ τὶς σφραγίδες ἀν., σημ. 23 καὶ γιὰ τὰ κύπελλα καὶ τὶς κύλικες, ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς λατεῖες κορυφῆς ΠΑΕ 1976, 207 καὶ Ἔργον 1977, 103, πβ. J. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, BAR Suppl. Ser. 28, 1977, I, 152 κέ. Τὰ μινωϊκὰ δσπρακα εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτα.

28. Ὁ.π., 151 κέ. Ἡ λατεῖα στὴν κορυφὴ θεωρεῖται μέρος τῆς «minoisation» τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου.

πιό αποτελεσματική οργάνωση για τη συνοχή διαφορετικῶν ἢ διεσπαρμένων κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν μονάδων²⁹.

Ἡ μεγάλη ἀκμὴ — οἱ στάχτες τῶν θυσιῶν ἔφθαναν σὲ 20 μ. ἀπόσταση ἀπὸ τὸν βωμὸ — καὶ οἱ ἔντονες σχέσεις τῆς λατρείας τοῦ Κυνορτίου μεῖς ἄλλες περιοχὲς φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνονται ἀπόλυτα στὸ σχῆμα τοῦ Bintliff γιὰ τὰ ἱερά κορυφῆς. Ἦδη λοιπὸν στὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ ἱερὸ παρουσιάζεται ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν συνεκτικὸ κέντρο μιᾶς κατακερματισμένης, μεῖς γεωργικὰ ἀλλὰ καὶ μεῖς ναυτικὰ ἐνδιαφέροντα περιοχῆς.

Σὲ μιὰ ἀνάλογη λειτουργικότητα φαίνεται ὅτι χρωστᾶει τὸ ἱερὸ τὴν ἐπίσημη σύνδεσή του μεῖς τὴν ἀνδρούμενη πόλη-κράτος τῆς Ἐπιδαύρου κατὰ τοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους.

Τὰ εὐρήματα μεῖς στίς στάχτες τοῦ βωμοῦ σταματοῦν στοὺς τελευταίους μυκηναϊκοὺς χρόνους. Καὶ ἡ μυκηναϊκὴ κατασκευὴ τοῦ βωμοῦ βρέθηκε κατεστραμένη μεῖς σχεδὸν τὰ θεμέλιά της. Σχεδὸν ὅμως ἀμέσως πάνω στὰ θεμέλια αὐτὰ πατοῦσαν δυὸ ὁμόκεντρες ἐλλειψοειδεῖς λίθινες κρηπίδες, λείψανα διαδοχικῶν φάσεων ἐνὸς ὑπαίθριου βωμοῦ τέφρας, τοῦ γνωστοῦ ἰδίως ἀπὸ τὴν Σάμο πρώιμου ἐλληνικοῦ τύπου³⁰. Τὰ πιὸ πρώιμα χρονολογημένα εὐρήματα στὴν τέφρα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ συνδεθοῦν μεῖς τὸν νέο βωμὸ φθάνουν μεῖς περίπου τὰ μεῖς τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ἡ σχέση ὅμως τῶν παλιῶν καὶ τῶν νέων θεμελιῶν δείχνει ὅτι ἡ ὁ μυκηναϊκὸς βωμὸς ὑποχώρησε λίγο πρὶν ἰδρυθεῖ ὁ γεωμετρικὸς, ἢ ὅτι πάντως καὶ κατεστραμένος ὁ πρῶτος ἦταν γνωστὸς καὶ σὲ ὑποτυπώδη χρῆση κατὰ τοὺς τρεῖς αἰῶνες ποὺ μεσολάβησαν ὥσπου νὰ κατασκευασθεῖ ὁ δεῦτερος³².

Ἡ ἀναβίωση τῆς μυκηναϊκῆς λατρείας στὸ Κυνόρτιο εἶναι βέβαια ἓνα γεγονὸς ποὺ παρατηροῦμε στὴν ἱστορία πολλῶν Ἑλληνικῶν λατρειῶν. Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο πρέπει ἀσφαλῶς νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὴν κατάκτηση τῆς λατρείας ἀπὸ τὸν ἄρρενα θεὸ Ἀπόλλωνα Μαλεάτα, ἂν διατηρήσουμε τὴν ἀναλογία μεῖς τὴν ἱστορία ἄλλων ἱερῶν (Δῆλος: Ἄρτεμις-Ἀπόλλων,

29. Bintliff, ὁ.π., 147. 153-160.

30. ΠΑΕ 1976, 206 κέ. Λαμπρινουδάκης, Σχέσεις Ἐπιδαύρου καὶ Κορίνθου, ὁ.π., 29. Γιὰ τὸν τύπο τῆς Σάμου βλ. H. Walter, Das Heraion von Samos, 1976, 32 κέ. Goldstream, ὁ.π., 326, εἰκ. 105.

31. Βλ. κατ., σημ. 40-48.

32. ΠΑΕ 1976, 206 κέ. Λαμπρινουδάκης, ὁ.π., 28 κέ.

Δελφοί: Γῆ-Ἄπόλλων, Ὀλυμπία: Ἥρα-Ζεὺς, Κέα: θεὰ-Διώνυσος κ.ο.κ.)³³. Ἦδη ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δείχνει μιὰ στενὴ σχέση τῆς περιοχῆς μετὸν θαλάσσιο ζωτικὸ χῶρο τῆς Ἐπιδαυρίας καὶ ἰδιαίτερα μετὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου, ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε ἦταν οἰκολογικὰ ἰδιαίτερα συνδεδεμένη μετὴν Ἐπίδαυρο: Ὁ Μαλεάτας εἶναι ἓνας θεὸς ποὺ ἀπαντᾷ με ἐπιμονὴ στὶς περιοχὲς τῶν Κυνουρίων, τῶν μόνων αὐτοχθόνων Ἰώνων στὴν Πελοπόννησο, ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ Ἡρόδοτος, ὥστε ὁ Κ. Ρωμαῖος νὰ θεωρήσει βέβαια τὴν Κυνουριακὴ τοῦ προέλευση³⁴. Στὴν Κυνουρία τῆς ΝΔ Ἀρκαδίας ὑπῆρχε πόλη Μαλέα καὶ περιοχὴ Μαλεᾶτις³⁵ καὶ εἶναι τουλάχιστο ἀξιοπρόσεκτο ὅτι ἡ Κυνουριακὴ Γόρτυς ἦταν ἡ πόλη ποὺ κυρίως διεκδικοῦσε ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο τὴν πατρότητα τοῦ Ἀσκληπιοῦ³⁶. Στὴν Κυνουρία τοῦ Πάρνωνος ὁμοίως, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τοπωνύμια (Μαλέα, Μαλειαῖος δρυμός³⁷, Ἐπίδαυρος Λιμηρὰ) ἔχουμε ἀμεσες μαρτυρίες γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Μαλεάτα μετὰ χάλκινα ἐνεπίγραφα εἰδῶλια τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου π.χ. αἰ. ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Λενιδιοῦ (τῶν ἀρχαίων Πρασιῶν)³⁸. Στὴ Σπάρτη ὑπῆρχε ἐπίσης ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ γιορτὴ Μαλεάτεια³⁹.

Τὰ εὐρήματα ὁμοίως κατὰ τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς νέας λατρείας εἶναι πολὺ λίγα. Δείχνουν ὅτι τὸ ἱερὸ δὲν εἶχε καμιὰ ἰδιαίτερη σημασία. Βοηθοῦν ἀπλῶς νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητά στὴν περιοχὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ. Ἐλάχιστα ἀττικὰ καὶ ἀργεῖα ὕστερα γεωμετρικὰ ὄστρακα⁴⁰ ἐλάχιστα ὕστερα γεωμετρικὰ ἢ ὑπογεωμετρικὰ

33. Coldstream, ὁ.π., 329 κέ. Ἀπὸ τὰ χῶματα τοῦ βωμοῦ προέρχεται καὶ ἡ κνήμη ἐνὸς πρῶτου χαλκοῦ γυμνοῦ ἀνδρικοῦ εἰδῶλιου ποὺ σώζει γύρω τῆς μέχρι τὸν ἀστράγαλο μολυβδοχόηση, βλ. σχετ. προσεχῶς στὰ ΠΑΕ 1978. Πρόκειται γιὰ μιὰ σαφῆ ἐνδειξη ἀνδρικοῦ λατρευτικοῦ εἰδῶλου γύρω στὸ 600 π.Χ.

34. Ἡρόδ. 8, 73. Ὁ Ρωμαῖος ἔχει συγκεντρώσει στὸ ἐξάιρετο αὐτὸ ἀρθρο του, ὁ.π., ὅλο σχεδὸν τὸ σχετικὸ ὕλικό. Βλ. συμπληρωματικὰ Παπαχατζῆς, ὁ.π., 214 κέ. 345 (ὁ Μαλεάτης στὸν Πάρωνα). 429 κέ. (Πρασιαί). 424 (Ἐπίδαυρος Λιμηρὰ). 304 (Ἄστρος-Θυρέα). 427 (Ζάραξ).

35. Πaus. 8, 27, 4. Ξεν. Ἑλλ. 6, 5, 24.

36. Edelstein, ὁ.π., II, 121 κέ. Burford, 18.

37. Ἀνθολ. Παλ. 7, 544. Παπαχατζῆς, ὁ.π., 330.

38. Ρωμαῖος, ὁ.π., 8. IG V¹, 927 καὶ 929. Παπαχατζῆς, ὁ.π., 215.

39. Πaus. 3, 12, 8. IG V¹, 213.

40. Μαζὶ ἀπὸ τὴν καλιὰ ἀνασκαφὴ τοῦ Παπαδημητρίου καὶ τὴν ἐπανάληψή τῆς ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα, πβ. Σχέσεις Ἐπιδαύρου καὶ Κορίνθου, ὁ.π., 29. Τὰ ἀργεῖα ὄστρακα εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτα. Τὸ χαρακτηριστικότερο προέρχεται ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς λαβῆς κρατήρα ὅπως: P. Courbin, La céramique géométrique de l'Argolide, 1966, πίν. 32, 34, C280, 37, C169.

καθώς και ύστερα πρωτοκορινθιακά δσπρακα, όπως τὸ κομμάτι μὲ κυνήγι γύρω στὸ 640 π.Χ.⁴¹ ἕνας χάλκινος σφηκωτήρας τοῦ τύπου ποὺ εἶναι συνηθισμένος ἀπὸ τὴν Κόρινθο κατὰ τὸν 8ο π.Χ. αἰ.⁴² ἕνα χάλκινο ἔλικωτὸ δαχτυλίδι τῆς ἴδιας ἐποχῆς⁴³ λίγα κομμάτια κρουστῶν γεωμετρικῶν ἐλασμάτων⁴⁴ δυὸ σφραγίδες ἀπὸ καφὲ στεατίτη τοῦ ὕστερου 8ου αἰ., τοῦ τύπου ποὺ θεωρεῖται ὅτι εἶχε τὸ Ἄργος ὡς βασικὸ κέντρο παραγωγῆς⁴⁵ τέσσερις τουλάχιστο περόνες ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου αἰ., χαρακτηριστικὸ ἐπίσης, ὅπως θεωρεῖται, προῖόν τῶν μεταλλουργῶν τοῦ Ἄργους⁴⁶ κομμάτια εἰδωλίων τοῦ ἀργείου τύπου ἀπὸ τὸν πρῶτο 7ο αἰ.⁴⁷ καὶ λίγες πόρπες ποὺ ὀδηγοῦν ἴσως καὶ πρὸς τὰ νησιά⁴⁸ — αὐτὰ εἶναι ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ εὐρήματα τῆς ἐποχῆς.

Οἱ ἐπαφές ποὺ τεκμηριώνουν μὲ τὴν Ἄττική καὶ τὰ νησιά δὲν εἶναι περιέργες. Ἡ παράδοση θυμόταν ὅτι στὴν Ἐπίδαυρο ἐγκατέστησαν οἱ Ἡρακλείδες τοὺς Ἴωνες ποὺ τοὺς ἀκολούθησαν ἀπὸ τὴν Ἄττική καὶ ὅτι ὁ τελευταῖος Ἴωνας βασιλιάς ποὺ παρέδωσε τὴν Ἐπίδαυρο στὸ ἀργεῖο ζεῦγος τοῦ Δηιφόντη καὶ τῆς Ὑρνηθοῦς ξαναγύρισε στὴν Ἀθήνα. Ἡ λατρεία ἔκανε αὐτοὺς τοὺς δεσμοὺς πιὸ χειροπιαστούς: Τὰ ξόανα τῶν μητέρων-θεαινῶν τῆς Ἐπιδαύρου Δαμίας καὶ Αὐξησίας ἦταν ἀπὸ ξύλο

41. Βλ. σημ. 40. Τὸ τεμάχιο τοῦ κυνήγιου βλ. προσεχῶς στὰ ΠΑΕ 1977.

42. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ κ.ἀ. ποὺ ἀναφέρονται πιὸ κάτω βρέθηκαν ἀπὸ τὸν Παπαδημητρίου καὶ φυλάσσονται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Ἡ δημοσίευσή τους ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὸν ὑπογράφοιτα καὶ τοὺς συνεργάτες του. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ σφηκωτήρα πβ. Coldstream, δ.π., 173 (εἰκ. 57b) καὶ 175. Corinth XII, πίν. 107, 1999. ΑΔ 27, 1972, Β1, πίν. 134α.

43. Πβ. Ch. Waldstein, The Argive Heraeum, 1902-5, II, πίν. XCI, 1509. BMC Finger Rings 39, CI, ἀρ. 1219. Olympia V, πίν. 23, 409 καὶ 406.

44. Ἀνάλογα μὲ τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία κυρίως χάλκινα ἐλάσματα μὲ στιγμωτὴ διακόσμηση.

45. Γιὰ τὴ μιά σφραγίδα πβ. Waldstein, δ.π., πίν. 138, 1. 34. Ἡ δεύτερη ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν πλακοειδῶν σφραγίδων (J. Boardman, Island Gems, 1963, 119 κέ. Πβ. τὸν ἴδιο, Greek Gems and Finger Rings, 1970, 108. 111) καὶ παριστάνει ἀνδρική μορφή μὲ δυὸ ξίφη ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ καὶ ντυμένη γυναίκα ἀπὸ τὴν ἄλλη. Γιὰ τὴν τεχνοτροπία βλ. ἀνάλογες παραστάσεις: Boardman, Greek Gems..., εἰκ. 153. Πίν. 209. Waldstein, δ.π., πίν. 138, 22. Coldstream, δ.π., 151 κέ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὁμοιότητα μὲ τοὺς «μηλιακοὺς» διδύμους τῆς σφραγίδας Oxf. 1894. 5A, αὐτ., 210, εἰκ. 68α.

46. Πβ. P. Jacobsthal, Greek Pins, 1956, 9 κέ., πίν. 29-30. 12 κέ., πίν. 35.- Αὐτόθι, πίν. 69-71 καὶ 105. Βλ. καὶ Coldstream, δ.π., 83 κέ. Th. Kelly, A History of Argos to 500 B.C., 1976, 32. 59. Μ.ἀ ἀπὸ τίς περόνες αὐτὲς ἀναφέρεται στὰ ΠΑΕ 1975, 174, μὲ λίγο χαμηλότερη χρονολογία.

47. Ἐφ' ὅσον δεχθοῦμε τὴν χρονολόγησι τοῦ P. Kranz, AM 87, 1972, 14, σημ. 44.

48. Πβ. E. Sarpoukas-Sakellarakis, Die Fibeln der griech. Inseln, 1978, πίν. 14, 421. 18, 568. 9. Délos XVIII, πίν. 86, 734-5 καὶ 87, 736.

ἀθηναϊκῆς ἐλιᾶς καὶ οἱ Ἐπιδαύριοι ἔστελλαν κάθε χρόνο στὴν Πολιάδα Ἄθηνᾶ προσφορές⁴⁹.

Ἄλλὰ καὶ ὁ θαλασσινὸς κόσμος τῶν νησιῶν ἦταν συγγενῆς μετὰ τὴν Ἐπίδαυρο. Ἡ Αἴγινα ἦταν ἀποικία τῆς καὶ στενὰ δεμένη μαζί τῆς⁵⁰. Στὴ Σάμο εἶχαν ἐπίσης στείλει ἀποίκους οἱ Ἐπιδαύριοι, καθὼς καὶ στὸ σύμπλεγμα τῶν νησιῶν τῆς Κῶ, τῆς Καλύμνου, τῆς Νισύρου καὶ τῆς Ἀστυπалаίας⁵¹. Στὰ δύο πρῶτα μάλιστα ἀπὸ κοινοῦ ἴσως μετὰ τοὺς Ἀργεῖους ποὺ δὲν εἶχαν ποτέ τοὺς στόλο⁵². Τὸ ἀλφάβητο τῶν περιοχῶν τῆς Ἀκτῆς ἔχει ἀπὸ τὰ δωρικὰ τὶς μεγαλύτερες συγγένειες μετὰ τὸ ἀνατολικὸ ἰωνικόν⁵³.

Εἶδαμε ὅτι παρὰ τὸν ὄρεινό της χαρακτήρα ἡ Ἐπιδαυρία, μαζί μετὰ τὴν Ἀκτὴ, ἦταν στρεμμένη πρὸς τὴ θάλασσα. Ὁ Bintliff στὴν οἰκολογικὴ του μελέτη διαπίστωσε μιὰ σαφῆ ἐνότητα ψαράδικων κοινοτήτων μετὰ ἐντονη διακίνηση ἀνθρώπων καὶ ἰδεῶν σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς ἀνάμεσα στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Ἀκτὴ, τὴν Αἴγινα, τὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Πελοποννήσου στὸ Ἄστρος (Θυρέα) καὶ τὸ Λενίδι (Πρασιαί), τὶς βοιωτικὲς ἀκτὲς

49. Βλ. τὶς σχέσεις αὐτὲς στὸ ἄρθρο μου: Σχέσεις Ἐπιδαύρου καὶ Κορίνθου, ὁ.π., 29 κέ.

50. Αὐτόθι.

51. Ἡρόδ. 7, 99. Ὁ Ἡρόδοτος βέβαια δὲν λέει ὅτι οἱ ἀποικοὶ ἦταν «Ἀργεῖοι» ἐξ Ἐπιδαύρου, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Kelly, ὁ.π., 162, ἀλλὰ «Δωριεῖς». Edelstein, ὁ.π., I, ἀρ. 563 = IG IV² 1, 47. Ἡ ἔχθρα Αἰγινήτων καὶ Σαμίων, Ἡρόδ. 3, 59, δημιουργήθηκε πιθανότατα μετὰ τὴν ἀποστασία τῆς Αἴγινας ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο.

52. Ἡ ΠΓ κεραμικὴ τῆς Κῶ παρουσιάζει ὁμοιότητα μετὰ τὴν παραγωγὴ τοῦ Ἄργους, Kelly, ὁ.π., 32, 162, σημ. 68. Ὁ A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, 1971, 330, ὑποδεικνύει τὴ δυνατότητα ἀποικίσεως ἀπὸ τὴν Ἀσίνη. Ἀλλὰ καὶ ἡ προέλευση τῶν στοιχείων ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Ἄργος δὲν ἀποκλείεται μετὰ τὴ σκέψη ὅτι ἡ πόλη αὐτὴ δὲν πῆρε μέρος στὶς ἀποικιστικὲς κινήσεις (Kelly, ὁ.π., 91 κέ.). Στὴν Κάλυμνο τεμάχια γεωμετρικῶν ροδιακοῦ τύπου ἀγγείων φέρουν γράμματα πιθανότατα ἀργεῖα, L. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, 1961, 153-4, 353-4, καὶ τὸ Ἄργος ὑπῆρχε ὡς τοπωνύμιον στὸ νησί, Kelly, ὁ.π., 92. Ἀμυδρὲς πληροφορίες γιὰ κινήσεις πρὸς τὴ Δύση ὑπάρχουν ἐπίσης: ὁ Ἀργεῖος Πόλλυς ἔγινε βασιλιάς τῶν Συρακουσῶν, πράγμα ποὺ θυμίζει τὴ σύντομη ἀλλὰ ἐντονη ἐπίδραση τοῦ ἀργεῖου ρυθμοῦ πάνω στοὺς κρατῆρες Fusco (Kelly, ὁ.π., 91). Ἴσως ἡ πληροφορία ὅτι στὸ Βυζάντιον τοὺς Μεγαρεῖς ἀκολούθησε καὶ ὁμάδα Ἀργείων FGtH 390 F1, ὑποδεικνύει τὴν ἀλήθεια. Οἱ Ἀργεῖοι, ποὺ δὲν εἶχαν στόλο (Kelly, ὁ.π., 103. Στὸν πελοποννησιακὸ πόλεμον τοὺς μεταφέρουν οἱ Ἀθηναῖοι, Θουκ. 7, 20, 1 κέ καὶ 8, 86, 8 κέ.), συνεργάσθηκαν ἴσως μετὰ ναυτικὲς δυνάμεις, ὅπως οἱ Μεγαρεῖς στὸ Βυζάντιον ἢ οἱ Κορίνθιοι στὶς Συρακοῦσες ἢ οἱ Ἐπιδαύριοι στὴν Κῶ καὶ τὴν Κάλυμνον μετὰ τὸν τρόπο ποὺ καὶ οἱ Χαλκιδεῖς συνεργάζονταν σὲ ἀνάλογες κινήσεις τοὺς, βλ. Κοντολέοντα, *Οἱ Ἀειναῦται τῆς Ἐρετρίας*, AE 1963, 1 κέ. *Zur Gründung von Naxos u. Megara auf Sizilien*, Europa: Festschrift Grumach, 1967, 180 κέ.

53. Ν. Κοντολέον, *Στοιχεῖα Ἑλληνικῆς Ἐπιγραφικῆς* I, 1975, 28.

κοντά στη Χαλκίδα και τα νησιά⁵⁴. Αύτη άκριβώς ή ένότητα οίκονομικων συμφερόντων και γενικότερων ένδιαφερόντων είχε οδηγήσει πάλι τις ίδιες περιοχές στη σύμπηξη μιās πολυ πρώιμης άμφικτιονίας με θρησκευτικό κέντρο τó ιερό του Ποσειδώνος στην Καλαύρεια⁵⁵. Μέλη ήταν ή Τροιζήνα φυσικά, ή Έπίδαυρος και ή Αίγινα, ή Έρμιόνη, ή Ναυπλία, ή Αθήνα, οί Πρασιές και ó βοιωτικός Όρχομενός⁵⁶. Η σύμπηξη της τόν καιρό που άρχίζουν τα εύρύτερα ύπερπόντια ένδιαφέροντα των Έλλήνων συμφωνεί με τα παλιότερα ΥΓ λείψανα στο ιερό της Καλαυρείας και δέν ύπάρχει κανένας λόγος νά την άμφισβητήσουμε⁵⁷.

Αντίθετα οί λίγες σχέσεις με την Κόρινθο είναι περίεργες. Η Κόρινθος αύτη την εποχή έχει αναπτύξει ήδη τó εμπόριό της και έχει παρατήρηθει ότι άκόμη και στο Έραίο του Άργους οί είσαγωγές κορινθιακων άγγείων ήταν πλούσιες⁵⁸. Η Κόρινθος άλλωστε άνήκε γενικά στον ίδιο συνασπισμό συμφερόντων που άνήκε και ή Αττική και ή Έπίδαυρος αύτη την εποχή⁵⁹. Φθάνει κανείς νά θυμηθεί τις στενές σχέσεις της με τή Σάμο γύρω στο 700 και με τή Χαλκίδα στο μεγάλο πόλεμο για τó Ληλάντιο πεδίο. Κι' όμως ένώ σ' όλα σχεδόν τα έλληνικά ιερά παρατηρείται αύξηση των άφιερωμάτων από τó τέλος του 8ου π.Χ. αϊ.⁶⁰, στο Κυνόρτιο λείπουν σχεδόν έντελώς τα πρωτοκορινθιακά προϊόντα!

Τό γεγονός αύτό, συνδυαζόμενο με την σαφή ύπερτέρηση εύρημάτων που χαρακτηρίζουν τόν άργείο τύπο λατρείας κατά τόν πρώιμο 7ο π.Χ. αϊ.

54. Bintliff, δ.π., 349 κέ. Πβ. τόν χάρτη της σ. 130.

55. Αύτόθι, 120.

56. Ο άρκαδικός Όρχομενός ήταν σημαντικό κέντρο την πρώιμη αύτη εποχή, με ίσχυρες ήγετικές προσωπικότητες όπως ó βασιλιάς Άριστοκράτης και ó γιός του Άριστόδημος. Στο δεύτερο μεσσηνιακό πόλεμο ή πόλη ήταν επικεφαλής των Άρκαδων που βοήθησαν τους Μεσσηνίους έναντίον της Σπάρτης. Άλλά ó Στράβων, 8, 374, αναφέρει ρητώς: «Όρχομενός ό Μινύειος» και ή σχέση του Άρκαδικού Όρχομενού με τόν κύκλο της άμφικτιονίας φαίνεται πως δέν ήταν καλή. Λαμπρινουδάκης, Σχέσεις Κορίνθου και Έπιδάουρου, δ.π., 33 και σημ. 2. Άλλωστε ή σύγχρονη οικολογική εικόνα, βλ. Bintliff, δ.π., 130, συνδυάζει πάλι την βοιωτική περιοχή με την Άκτή.

57. Λαμπρινουδάκης, δ.π., 30 και σημ. 2. Στο καινούργιο του βιβλίο ό Kelly, βλ. άν., επιμένει στη χρονολογία της άμφικτιονίας στα μέσα του 7ου αϊ., δέχεται όμως ότι ή σύμπηξη της όφειλόταν σέ έμπορικούς σκοπούς και δέν απέβλεπε νά δημιουργήσει μέτωπο κατά του Φειδωνος (σ. 74 και 175, σημ. 3), του όποιου την εποχή τώρα κατεβάξει μέχρι τόν 6ο π.Χ. αϊ. Άλλά έκτός από τή ρητή μαρτυρία του Στράβωνος, 8, 374, και τα άλλα επιχειρήματα για την πρώιμη ύπαρξη της άμφικτιονίας παραμένουν ίσχυρά, και ή γενικά παραδεκτή τοποθέτηση του Φειδωνος στο β' τέταρτο του 7ου αϊ. δέν είναι εύκολο νά άναθεωρηθεί (βλ. κατ.), ώστε νά ίσχύει για την άμφικτιονία ως *terminus ante quem*, Λαμπρινουδάκης, δ.π.

58. Kelly, δ.π., 79, 82.

59. Λαμπρινουδάκης, δ.π., 31.

60. Coldstream, δ.π., 338.

στο ιερό, μᾶς ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὴν ταύτιση μὲ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Φεῖδων ἐπιτυγχάνοντας πρόσκαιρα νὰ διαλύσει τὴν ἀμφικτιονία τῆς Καλαυρείας στρέφει τὴν Αἴγινα ἐναντίον τῆς 'Επιδαύρου πρῶτα καὶ τῆς 'Αθήνας μετὰ, χρησιμοποιοεῖ τὸ λιμάνι (καὶ τὸ στόλο ἴσως;) τῆς 'Επιδαύρου γιὰ νὰ βοηθήσει τοὺς Αἰγινῆτες καὶ γενικὰ ἀπλώνει τὴν ἐπιρροή τοῦ 'Αργους σ' ὅλη τὴ ΒΑ Πελοπόννησο⁶¹. Τὰ δεδομένα τῆς λατρείας τοῦ Μαλεάτα ἐνισχύουν τὴν γενικὰ παραδεκτὴ χρονολογία τοῦ Φεῖδωνος γύρω ἀπὸ τὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. 'Εδῶ βέβαια δὲν μποροῦμε νὰ συζητήσουμε τὸ πρόβλημα. Πρέπει ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι τὸ πρόσφατο βιβλίο τοῦ Th. Kelly, ποὺ θέλει τὸν Φεῖδωνα ἀρχηγὸ μιᾶς ἀδύναμης ἀργείας πολιτείας γύρω στὸ 600 π.Χ., στηρίζεται στὴν ἐντελῶς ἀντίθετη μὲ τὶς φιλολογικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μας πληροφορίες γνώμη, ὅτι μιὰ ριζικὴ ἀντίθεση 'Αργους καὶ Σπάρτης ἦταν ἀδύνατη πρὶν τὴν ὑποταγὴ τῆς Τεγέας στοὺς Λακεδαιμονίους κατὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ., καὶ ἐπομένως ἡ περίφημη ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ Φεῖδωνος, ποὺ παραδίδεται ὅτι ἀναπτύχθηκε μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀντίθεση, εἶναι μεταγενέστερο πλάσμα⁶². Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς

61. Εἶναι ἡ «μεγάλῃ ἰδέα» τοῦ 'Αργους νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἐπιρροή του σ' ὅλοκληρο τὸν «κλῆρο τοῦ Τημένου», στὶς περιοχὲς δηλ. ποὺ ἔλαχαν στὸν ἀρχηγέτη ἥρωα τοῦ 'Αργους δταν οἱ 'Ηρακλεῖδες μοίρασαν τὴν Πελοπόννησο. Jeffery, *Archaic Greece*, 1976, 134 κέ. Λαμπρινουδάκης, ὁ.π., 31 κέ. Γιὰ τὴν Κόρινθο, αὐτ., 32, εἶναι ἀκόμη χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀκριβῶς στὴ μέση πρωτοαττικὴ περίοδο (675-650 π.Χ.) ὑποχωροῦν οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις τῆς πόλεως μὲ τὴν 'Αθήνα, ὅπως δείχνει ἡ στατιστικὴ τῶν εὐρημάτων στὴν 'Αγορά, ἐνῶ ἡ κὸρινθιακὴ παρουσία στὸ 'Αργος γίνεται ἐντονότερη, Kelly, ὁ.π., 79 καὶ 81 (:τὰ ἀνάγλυφα τῶν Μυκηναίων λίγο μετὰ τὸ 650 ἀποδίδονται σὲ Κόρινθιο καλλιτέχνη). Πβ. τὸ «common feeling» τοῦ Payne, *Protok. Vasenmalerei*, 1933, 11. *Perachora* 1, 32-33, γιὰ τὴν Κόρινθο καὶ τὸ 'Αργος.

62. 'Η διαδοχὴ τῶν γεγονότων καὶ τῶν πολιτικῶν σχέσεων τῆς 'Επιδαύρου ὅπως τὴν ὑπαγορεύει τῶρα ἡ ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση τῆς λατρείας τοῦ Κυνορτίου, ἀποκαθιστᾷ τὸν Φεῖδωνα στὸ β' τέταρτο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Μόνο ἐπὶ τῆς ἀρχῆς του, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν, ἀλλὰ καὶ γενικότερα, εἶναι κατανοητὴ ἡ ἔξαρση ἐπαφῶν τῆς 'Επιδαύρου μὲ τὸ 'Αργος ποὺ παρατηρεῖται αὐτὰ τὰ χρόνια στὸν βωμό. Βέβαια τὸ γενικὸ συμπέρασμα τοῦ Kelly, ὁ.π., 82, ὅτι τὸ 'Αργος ἐμφανίζεται ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα κατὰ τὸν 7ο π.Χ. αἰ. λιγότερο πλούσιο καί, ὅπως καὶ παλαιότερα, περιορισμένο στὴν 'Αργολικὴ πεδιάδα, εἶναι σωστό. 'Αλλὰ ἡ οἰκολογικὴ αὐτὴ φυσιογνωμία τῆς πόλεως ἐκτείνεται σὲ ὅλοκληρὴ τὴν ἱστορικὴ περίοδο καὶ ἴσως δὲν ἦταν τόσο ἀπόλυτη ὅπως τὴ βλέπουμε σήμερα. Βλ. π.χ. τὰ σχετικὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ τῆς πόλεως στὸν ἀποικισμό, ἀν., σημ. 52. 'Ακόμη τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα δὲν εἶναι πάντοτε μονοσήμαντα: Τὸ ἀνοιγμα ἄλλων ἀγορῶν, ὅπως τῆς κὸρινθιακῆς, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς πολιτικῆς τοῦ Φεῖδωνος, ἢ ἀκόμη καὶ μέτρα περιοριστικὰ τῶν ἀριστοκρατῶν ποὺ μπορεῖ νὰ πῆρε ὁ Φεῖδων (βλ. τὸν ἴδιο τὸν Kelly, ὁ.π., 113), μπορεῖ νὰ ὀδήγησαν σὲ μιὰ φτωχότερη εἰκόνα τῆς ἀργείας παραγωγῆς στοὺς τάφους.— 'Αντίθετα ὁ ἀφορισμὸς τοῦ Kelly, 86 κέ., ὅτι γιὰ νὰ ἔρθῃ τὸ 'Αργος σὲ ἀμεση σύγκρουση μὲ τὴ Σπάρτη (ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ μόνο, κατὰ τὴ γνώμη του, μποροῦσε νὰ δημιουργηθεῖ ἡ παράδοση γιὰ τὸ μῖσος μεταξὺ τῶν δύο πόλεων καὶ ὁ θρύλος γιὰ τὴ στρατιωτικὴ ἀκμὴ καὶ τὶς διεκδικήσεις τοῦ

ἀφίνουν πολλά γεγονότα ἀνερμήνευτα: Π.χ., γύρω στο 710 οί Λακεδαιμό-

«κλήρου του Τημένου» ἐκ μέρους τοῦ Ἄργους) ἦταν ἀπαραίτητη ἢ ὑποταγή τῆς Τεγέας, εἶναι ἐντελῶς ἀσπῆρικός. Ἡ Σπάρτη ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἐκδηλώνει τὶς ἐπεκτατικὲς τῆς τάσεις. Οἱ Μεσσηνιακοὶ πόλεμοι, ἡ εἰσβολὴ στὴ Θυρατίδα καὶ ἡ βοήθεια πρὸς τοὺς Ἀσιναίους, βλ. κατ., ἀκόμη οἱ στενὲς σχέσεις τῆς μὲ τὴ Σάμο ἀπὸ πολὺ νωρὶς δείχνουν τοὺς ὀρίζοντες τῆς πολιτικῆς τῆς. Τὸ Ἄργος ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ προχωρεῖ βαθμιαία στὴν ὀργάνωση τῆς ἀρχῆς του στὴν περιοχή του. Στὴν ἐπιρροή του πρὸς τὰ Νότια, Kelly, ὁ.π., 57. Coldstream, ὁ.π., 153-4, αἰσθάνεται νὰ πιέζεται ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Ἡδὴ ὁμως ἡ ὑποταγή τῆς Ἀσίνης καὶ ἡ ἴδρυση τοῦ Ἡραίου (βλ. κατ.) μαρτυροῦν τὴν ἐναρξη τῆς ἐπιβολῆς του στὴν πεδιάδα ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. αἰ., ἐνῶ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς σχέσεις μὲ τὴν Κόρινθο καὶ τὴν Αἴγινα, τὸν ἀποικισμό, τὴ βοήθεια πρὸς τοὺς Μεσσηνίους σὲ συνεργασία μὲ τοὺς Ἀρκάδες ἐναντίον τῶν Σπαρτιατῶν στὸν 7ο αἰ., τεκμηριώνουν τὶς προεκτάσεις αὐτῆς τῆς πολιτικῆς. Ἡ πτώση τῆς Τεγέας σφραγίζει ἀπλῶς μιὰ μακρὰ περίοδο ἀνταγωνισμῶν. Ἔτσι ἡ ἥττα τῶν Σπαρτιατῶν στὶς Ὑσιές τὸ 669 π.Χ., μὲ τὴν ὀρία συνδέεται ἡ οἰκειοποίηση τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων ἀπὸ τὸν Φεῖδωνα κατὰ τὴν 26ῆ Ὀλυμπιάδα (668 π.Χ.) καὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ ἡγεμόνα στὸ β' τέταρτο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἱστορικὸ πλάσμα (Kelly, ὁ.π., 97 κέ.). Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Τίρυνς στὶς ἐπιγραφές ἐμφανίζει δῆμο καὶ ἄλλ. ἴα στὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ., Kelly, ὁ.π., 84, δὲν σημαίνει τίποτε γιὰ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἡ πόλη μπορεῖ νὰ εἶχε τὴν ἐπίφαση τῆς ἐλευθερίας, ἐλεγχόταν ὁμως ἤδη μὲ ἄλλα μέτρα ἀπὸ τὸ Ἄργος, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Kelly δέχεται, μέσω τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τοῦ Ἡραίου, ἀπὸ πολὺ νωρίτερα. Ἄλλου εἴδους πληροφορίες, ὅπως ὅτι ἡ Ναυπλία ὑποτάχθηκε κατὰ ἢ μετὰ τὸν β' μεσσηνιακὸ πόλεμο ἀπὸ τὸν Ἀργεῖο βασιλιά Δαμοκρατίδα, Kelly, ὁ.π., 88, ἐπίσης δὲν μποροῦν νὰ ἀξιολογηθοῦν χρονολογικά: Τὸ συνθετικὸ δᾶμος στὸ ὄνομα τοῦ ἡγεμόνα θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει προσπάθεια προσεγγίσεως πρὸς τὸν δῆμο. Πέρα ἄλλωστε ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Πλάτωνος, Kelly, ὁ.π., 106 καὶ 134, ποὺ θεωροῦν τὸν Φεῖδωνα προγενέστερο τοῦ Κυψέλου καὶ σύγχρονο τοῦ Λυκούργου, ἔχουμε τὴ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἡγεμόνα ὡς «ὑβρίσαντα μέγιστα δὴ Ἑλλήνων ἀπάντων», δηλ. ὡς ἄνθρωπο ποὺ προέβαλε καὶ ἱκανοποίησε ἐξαιρετικὰ προκλητικὲς ἀπαιτήσεις, πράγμα ποὺ γιὰ τὸ Ἄργος γύρω στὸ 600 π.Χ. ἦταν πολὺ περισσότερο δύσκολο παρά γιὰ τὸ Ἄργος τοῦ 675. Δὲν εἶναι λάθος νὰ δεχόμαστε τὴ χρονολογικὴ συσχέτιση τοῦ Φεῖδωνος μέσω τοῦ γιοῦ του Λεωκύδη μὲ τὸν Κλεισθένη τῆς Σικυῶνος (ὁ Λεωκύδης ἀναφέρεται ὡς μνηστήρας τῆς Ἀγαρίστης) ποὺ προσφέρει ὁ Ἡρόδοτος, νὰ ἀρνιόμαστε ὁμως τὴ δύναμη ἢ τὴν αὐτοκρατορία τοῦ Φεῖδωνος (Kelly, ὁ.π., 107-109) ποὺ ὑπογραμμίζει ὁ ἴδιος ἱστορικός; Ἡ ἐντονα ἐχθρικὴ πρὸς τὸ Ἄργος πολιτικὴ τοῦ Κλεισθένη καθιστᾷ τὴ γενεαλογικὴ αὐτὴ συσχέτιση ὑποπτη. Ἡ ἀντίδραση τοῦ Κλεισθένη μόνο μετὰ τὴ διάλυση τῆς ἰσχύος τοῦ Φεῖδωνος εἶναι κατανοητή. Τὴ δυσκολία ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῆς κοπῆς νομισμάτων στὸν Φεῖδωνα, ποὺ ὅσο ξέρουμε σήμερα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παλιότερη τοῦ 600 π.Χ., τὴν ἀντιμετωπίζει ὁ ἴδιος ὁ Kelly, ὁ.π., 99 κέ., δείχνοντας ὅτι ἡ γνησιότερη παράδοσις μιλάει μόνο γιὰ μέτρα χωρητικότητας, ὄχι γιὰ μέτρα βάρους ἢ νομίσματα σὲ σχέση μὲ τὸν Φεῖδωνα. C. Starr, *The Economic and Social Growth of Early Greece*, 1977, 185 κέ. βλ. ἄλλωστε τὴ συσχέτιση τῶν παλαιότερων γνωστῶν ὀβελῶν μὲ τὸν Φεῖδωνα, Coldstream, ὁ.π., 155. Πολὺ δύσκολο θὰ ἦταν τέλος νὰ ἀρνηθοῦμε μαζί μὲ τὴ στρατιωτικὴ σημασία τοῦ Ἄργους στὸν 7ο αἰ., ὅπως εἶδαμε ὅτι κάνει ἐσφαλμένα ὁ Kelly, καὶ τὶς ἑστώ καὶ μεταγενέστερες πληροφορίες γιὰ παραγωγή ὀπλων ἢ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς φάλαγγας στὸ Ἄργος τῆς ἐποχῆς. Τὸ Ἄργος ἦταν ὅπως εἶδαμε ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ κέντρο ἐπεξεργασίας χαλκῶν καὶ συνέχιζε νὰ εἶναι

νιοι παραχωροῦν γῆ στους κατοίκους τῆς Ἀσίνης πού οἱ Ἀργεῖοι ἐξόντωσαν, ἐπειδή βοήθησαν εἰσβολή τῶν Σπαρτιατῶν στήν Ἀργεῖα⁶³. Τό δεύτερο τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. χτίζεται ὁ μγάλος ναός τοῦ Ἡραίου στήν πεδιάδα τοῦ Ἄργους. Τήν πολιτική σημασία τῆς ἐκλογῆς τοῦ μακρυνοῦ αὐτοῦ τόπου γιά τὸ ἐπίσημο ἱερό τοῦ Ἄργους, τῆ διάθεση δηλ. ἐλέγχου τῶν πόλεων τῆς πεδιάδας, ἀναλύει ὁ ἴδιος ὁ Kelly⁶⁴. Ἄλλωστε στό δεύτερο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. οἱ ἐπιγραφές μαρτυροῦν ἤδη ἐξελιγμένο σύστημα αἰρετῶν ἀρχόντων, τῶν δημιουργῶν, στό Ἄργος. Αὐτό βέβαια δέν συμβιβάζεται μέ τόν Φεῖδωνα γύρω στό 600 π.Χ.⁶⁵.

Ἡ ἀκμή τῆς λατρείας πού δέν σημειώθηκε ὁμως στό τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. στό Κυνόρτιο μαρτυρεῖται πανηγυρικά ἕνα αἰώνα ἀργότερα. Στό βωμό συσσωρεύονται ἀπό τὸ 630 περ. π.Χ. καί ἐξῆς πλουσιότατα πάλι ἀναθήματα, πού ἂν ἐξαιρέσουμε λίγα καθιστά εἰδῶλια τοῦ ἀργεῖου τύπου, εἶναι ὅλα προϊόντα κορινθιακά: Ἀπιόσχημοι ἀρύβαλλοι, ἀλάβαστρα,

στόν 7ο αἰ., Kelly, ὁ.π., 86, πβ. E. Kunze, Arch. Schildbänder, Olymp. Forsch. 2, 1950, 215 κέ. Ὅπωςδήποτε ἡ παράδοση τῆς «ἐξ Ἄργους ἀσπίδος» δέν γεννήθηκε ἀπό τὸ σχῆμα τοῦ λόφου στά βόρεια τοῦ Ἄργους, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Kelly, ἀφοῦ ὁ λόφος αὐτός ὀνομαζόταν Δειράς καί τὸ τοπωνύμιο Ἀσπίς ξέρουμε σήμερα ὅτι χαρακτήριζε τὰ νότια κράσπεδα τῆς Λάρισας, Λαμπρινουδάκης, Ἀθηνᾶ 71, 1970, 47 κέ. Μηροτραφῆς, 1971, 327 κέ.

63. Στράβ. 8, 373. Πῶς εἶναι λοιπὸν δυνατό νὰ εἶναι ἡ καταστροφή τῆς Ἀσίνης μιὰ «τοπική» ὑπόθεση, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Kelly, ὁ.π., 64 κέ.; Ἀντίθετα ἡ ἀντίθεση τοῦ Ἄργους μέ τὴν Ἀσίνη κατανοεῖται πολὺ καλύτερα μέσα στό γενικὸ πλέγμα σχέσεων τῶν πρῶτων κρατῶν τῆς περιοχῆς: Οἱ Ἀσινεῖς ἦταν Δρύοπες, ἐπομένως πληθυσμὸς προδωρικός, μέ σπουδαῖο θρησκευτικὸ-συνεκτικὸ κέντρο, τὸ ἱερό τοῦ Πυθαῖως Ἀπόλλωνος, W. Baggeil, Hermes 82, 1954, 421 κέ., πού δέν εἶχε καμιὰ σχέση μέ τὴν Ἡρα καί τὸ ἀργεῖο θρησκευτικὸ κέντρο τῆς ἀργολικῆς πεδιάδας, τὸ Ἡραῖο. Ὅπως καί στήν Ἀκτῆ, βλ. ἄν., οἱ κάτοικοι ἦταν ναυτικοὶ καί, φαίνεται, ἔντονα προσανατολισμένοι στή θάλασσα καί τοὺς συνασπισμοὺς πού ἐχθρευόταν τὸ Ἄργος. Ἡ κεραμική τῆς Ἀσίνης εἶναι ἡ μόνη τῆς ἀργολικῆς περιοχῆς πού δείχνει πολὺ στενὲς σχέσεις μέ τὴν Ἀττική, τὴν Κόρινθο καί τὴ Ρόδο καί «θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἔνδειξη καί πολιτικῆς διακρίσεως ἀπὸ τὴν (ἀργολικὴ) πεδιάδα», Coldstream, ὁ.π., 153, πβ. Kelly, ὁ.π. 64 κέ. Ἐπομένως καί ἡ σχέση τῆς Ἀσίνης μέ τὴ Σάρτη, καθὼς καί ἡ ἀνησυχία τοῦ Ἄργους σχετικὰ εἶναι ἀπόλυτα φυσική!

64. Ὁ.π., 62 κέ.

65. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀμέσως μετὰ τὸ 600 π.Χ. ἡ βασιλεία καταργήθηκε, Kelly, ὁ.π., 130 κέ. Jeffery, Local Scripts, 156 κέ. M. Wörle, Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte von Argos im 5. Jahrh., 1964, 61 κέ. Ἔτσι, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὁ Kelly, ὁ.π., 130 κέ., εἴμαστε ὑποχρεωμένοι, ἐάν δεχθοῦμε τὸν Φεῖδωνα γύρω στό 600 π.Χ., νὰ συμπίεσουμε σὲ ἐλάχιστα χρόνια τὶς βασιλείες τῶν δύο διαδόχων τοῦ Φεῖδωνος Λεωκύδη καί Μέλτα, πού παραδίδεται ὅτι μεσολάβησαν πρὶν νὰ καταργηθεῖ ἡ βασιλεία. Ἄν ὁμως ὑπολογίσουμε κανονικὰ δύο γενεές, ἀνεβαίνουμε στήν παραδοσιακὴ χρονολογία τοῦ Φεῖδωνος, δηλ. στό 650 π.Χ.!

κοτύλες του άπλου ρυθμού, άρύβαλλοι σφαιρικοί του νέου τύπου, τεμάχια κορινθιουργών κρατήρων, άκόμα και άπλά άγγεΐα, άνάλογα μ' έκεΐνα που βρίσκονται στην Κόρινθο ρίχνονταν άφθονα φαίνεται στον βωμό⁶⁶. Επίσης όστέινες σφραγΐδες του χαρακτηριστικού κορινθιακού τύπου⁶⁷, έξαιρετα προϊόντα τής κορινθιακής μεταλλοτεχνίας, όπως ένα είδώλιο λιονταριού⁶⁸, και χαρακτηριστικά πήλινα κορινθιακά είδώλια, όπως ή κεφαλή μιās θεās με πόλο⁶⁹. Το είδος του εύρήματος όμως που σημαΐνει περισσότερο από την άνθηση τής λατρείας και τών έμπορικών σχέσεων με την Κόρινθο είναι τα «κουλούρια», πήλινα όμοιώματα πλακούντων περισσότερο διάκοσμα ή μινιατούρες, που είναι γνωστό σήμερα ότι άποτελοΐσαν τον 7ο αΐ. χαρακτηριστικό ιδιαίτερο τών κορινθιακών λατρειών⁷⁰.

Η πραγματική λοιπόν άναβΐωση τής λατρείας του Κυνορτίου γίνεται στο τέλος του 7ου π.Χ. αΐ. ενώ οΐ σχέσεις με τον κόσμο τής Κορίνθου συσφίγγονται και ή πόλη άπομακρύνεται από το Άργος. Δεν μπορεί να μη συσχετίσει κανείς τα άρχαιολογικά αυτά δεδομένα με την άρχή του τυράννου τής Έπιδαΐρου Προκλέους, ό όποιος έδωκε την κόρη του Μέλισσα γυναΐκα στον Περιάνδρο πριν γίνει τυράννος, άνέτρεφε κατόπιν το γΐο του Περιάνδρου στην Έπίδαυρο και γύρω στα 610 π.Χ., παρεμβαΐνοντας φαίνεται ύπερβολικά στα δημόσια πράγματα τής Κορίνθου, προκαλεί τή δυναμική επέμβαση του Περιάνδρου στην ΐδια την Έπίδαυρο⁷¹. Όλες οΐ ένδείξεις πείθουν ότι σε άπολύτως συνειδητή πρωτοβουλία του Προκλέους πρέπει να άποδώσουμε την άνακήρυξη τής λατρείας του Άπόλλωνος Μαλεάτα σε έπίσημη λατρεία τής άνδρούμενης πόλεως.

Η παράδοση θυμόταν ΐσως αυτή την πρωτοβουλία όταν έλεγε ότι ό Άσκληπιός όνομαζόταν παλιότερα Ήπιος, «θεραπεΐσας δε Άσκλην τον Έπιδαΐρου τυράννον όφθαλμιώντα... έκλήθη Άσκληπιός»⁷². Ήπιος είναι έπίθετο του Άπόλλωνος⁷³. Και για τις σχέσεις με την Κόρινθο είναι

66. ΠΑΕ 1948-1951 και 1974 κέ. Πβ. Λαμπρινουδάκης, Σχέσεις Έπιδαΐρου και Κορίνθου, πιν. 85.

67. ΠΑΕ 1976, πιν. 146δ. Λαμπρινουδάκης, δ.π., πιν. Β3.

68. ΠΑΕ 1948, 102, εΐκ. 8. H. Gabelmann, Studien zum fröhgriech. Löwenbild, 1965, 68 κέ.

69. ΠΑΕ 1976, πιν. 146γ. Λαμπρινουδάκης, δ.π., 29, σημ. 2 και πιν. Β4.

70. Βλ. J. Salmon, The Heraeum at Perachora and the Early History of Corinth and Megara, BSA 67, 1972, 180. Coldstream, δ.π., 105, σημ. 28 και 173. Για έναν από τους τύπους τών κουλουριών του Μαλεάτα πβ. BCH 45, 1921, 407, εΐκ. 54, 232.

71. Λαμπρινουδάκης, δ.π., 32 κέ.

72. Edelstein, δ.π., I, 125 κέ., άρ. 271-3 (=Σχόλ. Λυκ. Άλ. 1054. Εΐστ. ΐλ. Δ, 202. Εΐδοκ. II).

73. Αΐτόθι, II, 81.

χαρακτηριστικὸ ὅτι τὰ Ἀσκλαπιεῖα γιορτάζονταν 9 ἡμέρες μετὰ τὰ Ἴσθμια⁷⁴.

«Ἡ ἴδρυση καὶ ἡ παραδοχὴ λατρειῶν ἦταν ἓνα ἀναγκαῖο σύνδρομο τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἐπεκτάσεως πολιτικῶν μονάδων» λέει ὁ Ehrenberg⁷⁵. Πράγματι τὸ κράτος τοῦ Προκλέους, ὅπως καὶ ὄλων τῶν τυράννων, ἀντιπροσώπευσε τὴν ἄνοδο καταπιεσμένων, προδωρικῶν στοιχείων. Στὴν Ἐπίδαυρο ἡ κατ' ἐξοχὴν δωρική, ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἄργους ποτὲ δὲν ἀπέκτησε ρίζες. Ἀκόμη καὶ ὁ γαμπρὸς τοῦ Τημένου, ὁ Δηιφόντης, λέει ἡ παράδοση, συνομωτοῦσε μὲ τὶς πόλεις τῆς Ἀκτῆς ἐναντίον τοῦ Ἄργους⁷⁶. Ἡ Ἐπίδαυρος ἐνοιωθε πάντα δεμένη μὲ τὰ συμφέροντα τῶν θαλασσινῶν πόλεων⁷⁷. Ἡ στήριξη λοιπὸν στὴν κοντινὴ ἰσχυρὴ Κόρινθο, φυσικὴ ἐχθρὰ τοῦ Ἄργους, ἦταν ἀπὸ κάθε πλευρὰ ἐπιβεβλημένη γιὰ τὸν Προκλή. Στὰ πλαίσια ὅμως αὐτῆς τῆς πολιτικῆς τὸ πολιτικὸ κέντρο, ἡ πόλη τῆς Ἐπιδαύρου, ἦταν δυσμενῶς τοποθετημένο, μακριὰ ἀπὸ τὰ ἐκτεταμένα ὄρεινὰ σύνορα μὲ τὸ Ἄργος. Ἡ ἐκλογή τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ τοῦ Κυνορτίου ὡς ἔδρας τῆς κρατικῆς λατρείας ἦταν μιὰ πολιτικὴ πράξη. Τὸ ἱερὸ αὐτὸ μὲ τὸ κύρος τῆς μεγάλης παραδόσεως βρισκόταν στὸ κέντρο τῆς Ἐπιδαυρίας, καὶ συγχρόνως δίπλα στὰ σύνορα, στὸ δρόμο ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ Ἄργος στὴν Ἐπίδαυρο⁷⁸. Ὡς ἐπίσημο λοιπὸν ἱερὸ γινόταν ἀριστὸ κέντρο συνοχῆς τῶν κατοίκων καὶ σύγχρόνως ὄχυρὸ ἐναντίον τῶν Ἀργείων.

Ὁ Προκλῆς προβαίνοντας σ' αὐτὴ τὴν ἐνέργεια δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἀπαντήσῃ στοὺς Ἀργεῖους μὲ τὴν ἴδια τους τὴν πολιτικὴ: Τὴν «πολιτικὴ τῶν ἱερῶν» φαίνεται ὅτι τὴν χρησιμοποιοῦσαν πολὺ οἱ Ἀργεῖοι. Τὸ Ἡραῖο στὸ μέσο τῆς Ἀργολικῆς πεδιάδας ὡς ἐπίσημη λατρεία τοῦ Ἄργους ἦταν τὸ πρῶτο βῆμα ἐλέγχου τῶν γειτονικῶν τους πόλεων⁷⁹. Καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀσίνης διατήρησαν μόνον τὸ θρησκευτικὸ τῆς κέντρο, τὸ ἱερὸ τοῦ Πυθαέως Ἀπόλλωνος, ἐλέγχοντας μ' αὐτὸ τοὺς παλιούς του πιστούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα μέρος Δρυόπων κατοίκων τῆς Ἐπιδαυρίας⁸⁰.

Ἄλλωστε ἡ λατρεία τοῦ Μαλεάτα προσφερόταν ἰδιαίτερα γιὰ τὶς

74. Αὐτόθι, 1, ἀρ. 559. Πβ. II, 209.

75. Greek State², 1969, 16 κέ.

76. Λαμπρινουδάκης, δ.π., 31 καὶ σημ. 2.

77. Βλ. ἄν., σημ. 9-11.

78. Γιὰ τὰ σύνορα αὐτὰ καὶ τὴν κόμη Λήσσα στὸ λόφο τοῦ σημερινοῦ Λιγουριοῦ, βλ. Λαμπρινουδάκη, δ.π., 36 καὶ σημ. 2, πίν. Γ καὶ Δ. Παπαχατζῆ, δ.π., 189. 193 κέ.

79. Βλ. ἄν., σημ. 64. Kelly, δ.π., 53. 60 κέ.

80. Βλ. ἄν., σημ. 63. Παπαχατζῆς, δ.π., 284 κέ. Εἶναι ἴσως ἀξιοσημείωτο ὅτι καὶ οἱ Δελφοὶ ἦταν Δρυόπες.

ανάγκες τοῦ Προκλέους: ἔιχε τὴν πανάρχαια παράδοση, ἡ λατρεία τοῦ Μαλεάτα ἔνωσε μὲ τοὺς ἐπίσης ἐχθροὺς τοῦ Ἴωνος τῆς Κυνουρίας⁸¹ καὶ ὁ Ἀπόλλων ἦταν ὁ ἐπίσημος θεὸς τῶν τυράννων τῆς Κορίνθου⁸². Ὁ Μαλεάτας Ἀπόλλων θὰ δοῦμε ὅτι ἀρχισε νὰ ὀνομάζεται τότε καὶ Πύθιος. Καὶ ὁ θεὸς τῶν Δελφῶν εἶναι γνωστὸ ὅτι εὐνοοῦσε ἀπὸ τὴν ἴδρυσή του τὴν ὀλιγαρχικὴ ἀλλὰ ζωντανὴ κοινωνία τῆς Κορίνθου, τῆς Χαλκίδας καὶ τῶν συμμάχων τους⁸³.

Ἦδη λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της ἡ κρατικὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπιδαυρία ἦταν μιὰ πολιτικὴ πράξη.

Ἡ πολιτικὴ μὲ τὴν ὁποία συνδέθηκε ἡ κρατικὴ λατρεία τῆς Ἐπιδαύρου, ὡς πρὸς τὸν κύριον στόχο της, τὴν ἀμυνα κατὰ τοῦ Ἴωνος, εἶχε κατορθώσει νὰ δεῖ πολὺ μακριὰ στὸ μέλλον. Οἱ στενὲς σχέσεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν μὲ τὴν Κόρινθο καὶ τὸν κόσμον της συνέχισαν καὶ στὸν 6ο π.Χ. αἰ., ὅπως δείχνουν τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν βωμό, π.χ. μιὰ ὕστερη κορινθιακὴ πυξίδα⁸⁴. Οἱ ἀμεσες σχέσεις μὲ τὴν κορινθιακὴ λατρεία δὲν λείπουν καὶ τώρα. Ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν κορινθιακῶν πηλίνων τὸ σπάνιο ἀφιέρωμα ἑνὸς βατράχου στὸν Ἀπόλλωνα μᾶς θυμίζει ἀνάλογα Κορινθιακὰ παραδείγματα καὶ τὸν βάτραχο στὸν χρυσοῦ φοίνικα τῶν Κυψελιδῶν στοὺς Δελφοὺς⁸⁵.

Πόσο ἡ γενικὴ κοσμοθεωρία τῶν Ἐπιδαυρίων ἀντικατοπτρίζει αὐτὲς

81. Καὶ τοὺς Σκαρτιάτες, ἀν., σημ. 34 κέ.

82. Λαμπρινουδάκης, δ.π., 34.

83. Forrest, *Historia* 6, 1957, 160 κέ. Ὁ Coldstream, δ.π., 179 καὶ κυρ. 187, βλέπει τὴ στενὴ σχέση τῆς Κορίνθου καὶ ἄλλων ναυτικῶν περιοχῶν περισσότερο στὴν ἀνάγκη τῶν ἐμπόρων γιὰ ἐνθάρρυνση ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα. Ὅπωςδήποτε οἱ ρίζες αὐτῶν τῶν σχέσεων ἀνεβαίνουν στίς ἀρχές τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ἴσως καὶ παλιότερα. Στὴν ἀρχαϊκὴ ὁμοῦς ἐποχὴ οἱ δεσμοὶ φαίνεται νὰ ἔχουν περισσότερο ἀποκρυσταλλωμένη πολιτικὴ ἀπόχρωση.— Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω μιὰ παρατήρηση, ποὺ ἀκόμη δὲν ἔχω ἐπεξεργασθεῖ, ἀλλὰ τὴ βρίσκω ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα: Ὁ κλασικὸς ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα δὲν διέθετε ἐγκάρσιον θυραῖο τοῖχο γιὰ τὸν σηκό. Ὁ ἐσωτερικὸς λατρευτικὸς χώρος ἦταν ἀνοιχτός πρὸς τὸ ὑπαίθριον. Ἔργον 1978, 39, εἰκ. 44. Τὴν πιὸ κοντινὴ ἀναλογία πρὸς τὴ σπάνια αὐτὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή βρίσκω πρόχειρα στὸν πρῶτον ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος μέσα στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κορίνθου, Lang, δ.π., 4, εἰκ. 3, πβ. *Corinth XIV*, ὅπου οἱ ἀνασκαφεῖς πάντως ὑπέθεσαν ὑπαίθριον χώρον. Μιὰ ἀρκετὰ στενὴ συγγένεια ὑπάρχει καὶ μὲ τὸν κλασικὸν ναὸ τῆς Προναίας Ἀθηνῶν στοὺς Δελφοὺς, J. P. Michaud, *FdD II*, *Le temple en calcaire*, πίν. 77. 95. 100. Καὶ στὸν τύπον λοιπὸν τῆς λατρείας διαγράφεται συγγένεια ἀνάμεσα στὰ ἴδια κέντρα: Δελφοὺς, Κόρινθο καὶ Ἐπίδαυρον.

84. Πβ. Payne, *NC*, 323, εἰκ. 164, ἀρ. 1326. 331 κέ. Γιὰ τὴ διακόσμηση 336, εἰκ. 189.

85. ΠΑΕ 1948, 108 κέ. Λαμπρινουδάκης, δ.π., 34, σημ. 4.

τίς σχέσεις δείχνουν μερικά μνημειώδη γλυπτά γύρω από τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ., πού προέρχονται φαίνεται ἀπό ντόπιους τεχνίτες: Μία κεφαλὴ ἀπὸ τὴν πόλη Ήπιδαυρο μᾶς θυμίζει ἔντονα τὸν κούρο τῆς Μήλου ἢ μιὰ ἀνάλογη κεφαλὴ στὴ Χαλκίδα, ἕνας κούρος ἀπὸ τὴν πόλη πάλι ἔχει τὰ πλησιέστερα ἀνάλογά του σὲ ναξιακοὺς κούρους τῆς Δήλου κι ἕνας ἄλλος κούρος ἀπὸ τὸ ἱερό μας μᾶλλον, πού βρέθηκε στὸ Λιγουριό, θυμίζει τὴ διάπλαση ἔργων ὅπως τὸ ναξιακὸ τῆς Θήρας ἢ τὸ κορινθιακὸ τῆς Τενέας⁸⁶. Νάξος, Κόρινθος, Χαλκίς, Σάμος, οἱ τόποι ἀκριβῶς πού εἶχαν παλιότερα συνασπισθεῖ γιὰ νὰ ἀνταγωνισθοῦν τὴ Μίλητο, τὴν Πάρο, τὴν Ήρέτρια, ὅπως τόσο ὠραῖα ἔδειξε στὶς σχετικὲς μελέτες τοῦ ὁ Κοντολέοντος⁸⁷.

Βέβαια ἀπὸ τὸ 550 π.Χ. στὴν Πελοπόννησο βεβαιώθηκε ἡ ἡγεμονία τῶν Σπαρτιατῶν. Ἡ Κόρινθος μπῆκε στὴ συμμαχία τῆς Σπάρτης καὶ ἡ Ήπιδαυρος ἀκολούθησε. Καὶ οἱ δύο πόλεις ἔμειναν γιὰ πολὺ πιστοὶ σύμμαχοι τῶν Λακεδαιμονίων. Ἀλλὰ ἡ στήριξη στὴ Σπάρτη δὲν ἀλλάζε καθόλου τὴν πολιτικὴ γραμμὴ τῆς Ήπιδαύρου, τὴν ἀσφάλεια ἔναντι τοῦ Ἄργου⁸⁸. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ γραμμὴ ὅμως δὲν σημαίνει γιὰ τὴν ἐπίσημη λατρεία τῆς Ήπιδαύρου ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ Ἄργου. Σὲ κάθε καλοπροαίρετο πλησίασμα εἶναι ἀνοικτὴ, ὅπως δείχνουν στὸ βωμὸ μερικὰ εὐρήματα πού ὀδηγοῦν πρὸς τὸ Ἄργον, π.χ. ἕνας μικρὸς μολύβδινος κούρος, ὅμοιος μ' αὐτοὺς πού βρέθηκαν πρόσφατα σ' αὐτὴ τὴν πόλη⁸⁹.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ χρονολογοῦν τὰ εὐρήματα τὸ δεύτερο σημαντικὸ γεγονός στὴν ἐξέλιξη τῆς κρατικῆς λατρείας τῆς Ήπιδαύρου, δηλ. τὴν ἐγκατάσταση στὸ χῶρον τοῦ Ἀσκληπιείου. Καὶ ἡ νέα αὐτὴ «ἰδρυση» πρέπει νὰ ἔγινε μὲ τίς δυνατότητες τοῦ ἴδιου κόσμου, μέσα στὸν ὅποιο αἰσθανόταν πάντα ἀσφαλὴς ἡ Ήπιδαυρος. Ἡ ἔρευνα συμπεραίνει ὅτι ὁ Δελφικὸς Ἀπόλλων ἐκύρωσε μὲ χρῆσμό του τὸ νέο βῆμα⁹⁰. Τὰ πρῶτα

86. Λαμπρινουδάκης, Στήλη, Τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος, 1979, 473 κέ.

87. Ἄν., στὸ τέλος τῆς σημ. 52.

88. Οἱ Λακεδαιμόνιοι διατηροῦσαν ἄλλωστε ἀπὸ παλιὰ στενὲς σχέσεις μὲ τὴν Κόρινθο, τὴν Αἴγινα καὶ τὴ Σάμο. Γιὰ καλιότερες σχέσεις τῆς ἴδιας τῆς Ήπιδαύρου μὲ τὴ Σπάρτη, πού ὑποδηλώνονται ἀπὸ ἔργα τέχνης, βλ. Ἀρχοντίδου-Ἀργύρη, Στήλη, Τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος, 1979, 358 κέ. Ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη πού προηγήθηκε φαίνεται ὅτι ἡ ἱστορία τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν πόλεων δὲν ἦταν ἔτσι ὅπως τὴν ἀναπλάσσει ὁ Φαράκλας, Ήπιδαυρία, 27.

89. ΠΑΕ 1975, 173, ἀρ. 11, πίν. 149δ. Τὶς σχέσεις αὐτὲς δείχνει καὶ ἡ κατάσταση πού ἐπεκράτησε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. στὴν ἀμφικτιονία τῆς Καλαυρείας, ὅταν μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Ναυπλίας στὸ Ἄργον καὶ τῆς Τεγέας στὴ Σπάρτη οἱ δύο νικητρίες πόλεις ἔγιναν μέλη τῆς, Kelly, ὁ.π., 88 καὶ 137.

90. Edelstein, ὁ.π., II, 208. Φαράκλας, ὁ.π., 26. Βλ. ἄν. γιὰ τίς σχέσεις μὲ τὸν δελφικὸ Ἀπόλλωνα. Γιὰ τὸν χρῆσμό βλ. Burford, ὁ.π., 18 καὶ πβ. τὸν δελφικὸ χρῆσμό πού ἐκύρωσε τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Ήπιδαύρου ἔναντι τοῦ ἀρκαδικοῦ γύρω στὸ 370, αὐτόθι.

ἀφιερῶματα στὸν βωμὸ τοῦ Ἀσκληπιείου, ποὺ μιμεῖται τὸν βωμὸ τοῦ Μαλεάτα, ἀναφέρουν, δίπλα στὸν Ἀσκληπιό, τὸν Ἀπόλλωνα ὡς Πύθιον⁹¹. Καὶ τὸ τεράστιο τεχνικὸ ἔργο τῶν ὑπογείων σηράγγων, ποὺ πρέπει νὰ ἔγινε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γιὰ νὰ φέρει ἀπὸ τὶς πηγὲς δίπλα στὸν Μαλεάτα τὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴ λατρεία νερὸ στὸ νέο ἱερό, ἔγινε πιθανότατα ἀπὸ τοὺς ἀσκημένους στὴν Κόρινθο, τὴ Σικυῶνα καὶ τὰ Μέγαρα τεχνικούς, ὅπως τὸ Εὐπαλίνειο στὴ Σάμο⁹².

Καὶ τὸν 5ο π.Χ. αἰ. οἱ Ἐπιδαύριοι, στὰ πλαίσια τῆς Πελοποννησιακῆς συμμαχίας συνεργάζονται μὲ τοὺς Κορινθίους καὶ ἔρχονται συνεχῶς σὲ συγκρούσεις μὲ τοὺς Ἀργεῖους καὶ τοὺς φίλους τους τοὺς Ἀθηναίους⁹³. Θὰ ἀσχοληθῶ μόνο μὲ ἓνα γεγονός, ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία μὲ τὸ θέμα μας.

Τὸ 494 μετὰ τὴ μάχη τῆς Σηπείας, ὁ Σπαρτιάτης βασιλιάς Κλεομένης ἐξολόθρευσε μὲ δόλο ὄλους σχεδὸν τοὺς ὄριμους ἄνδρες τοῦ Ἄργους. Οἱ γέροντες Ἀργεῖοι καὶ οἱ Ἀργεῖες ἀναγκάστηκαν νὰ δεχθοῦν στὴ διαχείριση τῶν κοινῶν τοὺς ἀγρότες δουλοπαροίκους τοῦ Ἄργους γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ πόλη. Πολλὲς Ἀργεῖες παντρεύτηκαν μὲ τοὺς δουλοπαροίκους αὐτοῦς. Ὅταν ἔμειναν τὰ παιδιά τῶν φονευθέντων ἔγιναν ἄνδρες ζήτησαν νὰ ἀναλάβουν αὐτοὶ ξανά τὴν ἀρχή. Οἱ δοῦλοι συμβιβάστηκαν στὴν ἀρχὴ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Τίρυνθα, γρήγορα ὅμως συγκρούστηκαν μὲ τοὺς νέους κυρίους τοῦ Ἄργους. Οἱ τελευταῖοι νίκησαν καὶ οἱ πρῶην Ἀργεῖοι δουλοπάροικοι ἐκδιώχθηκαν μέσα στὴ δεκαετία 470—460 ἀπὸ τὴν Ἀργολικὴ πεδιάδα⁹⁴. Ὁ Στράβων μᾶς βεβαιώνει ὅτι πῆγαν στὴν Ἐπίδαυρο, ἓνα μεγάλο μέρος τους ὅμως πρέπει νὰ ἐγκαταστάθηκε στοὺς Ἀλιεῖς τῆς Ἐρμιονίδας, ὅπου στὰ πρῶτα τους νομίσματα ὀνόμαζαν τοὺς ἑαυτοὺς τους Τίρυνθίους⁹⁵.

91. IG IV, 1169. 1003. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Πυθίου μὲ τὸν Πυθαέα τῆς Ἀσίνης καὶ τοῦ Ἄργους, Παπαχατζῆς, ὁ.π., 284 κέ. 177, δὲν ἔχουμε στοιχεῖα.

92. Βλ. προσ. στὰ ΠΑΕ 1978. Ἡρόδ. 3, 60. Ἀνάλογα ἔργα ὑπάρχουν στὴν Κόρινθο καὶ στὴ Σικυῶνα.

93. Λαμπρινουδάκης, Σχέσεις Ἐπιδαύρου καὶ Κορίνθου, ὁ.π., 35 κέ.

94. Ἡρόδ. 6, 76 κέ. R. F. Willets, *Hermes* 87, 1959, 495. F. Kießle, *Philologus* 104, 1960, 195 κέ. Wörrle, ὁ.π., 112. Kelly, ὁ.π., 140 κέ. Πβ. P. A. Seymour, *JHS* 42, 1922, 24 κέ. *CQ* 54, 1960, 223 καὶ 232. *RFC* 99, 1971, 148 κέ.

95. Στράβ. 8, 373. Εἶναι ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πλέγμα τῶν σχέσεων τῆς Τίρυνθος τὸ συμπέρασμα τοῦ Bintliff, ὁ.π., 340, ὅτι ἡ πόλη ἦταν μέχρι τὰ μεσαιωνικὰ χρόνια παραλιακὴ. Ἀλλὰ ἡ γνώμη ὅτι ἡ καταστροφὴ τῆς ἀπὸ τὸ Ἄργος ἔγινε, ἀντίθετα ἀπὸ ὅτι μᾶς λένε ὅλες οἱ ἀρχαῖες πηγές, στὴν πρῶμην ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ ἐπειδὴ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα πέρα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἱεροῦ δὲν ἔχουμε αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἀπὸ τὴν Τίρυνθα γύρω στὸ 500, αὐτ. 342, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ γίνῃ δεκτὴ. Βλ. κατ., σημ. 98.

Οί ανασκαφές αποκαλύψαν τό 1977 μιὰ αναθηματική ἐπιγραφή ποῦ ἀναφέρεται ἄμεσα σ' αὐτά τὰ γεγονότα καί ἀποκαλύπτει ἄμεση ἀνάμειξη τῆς κρατικῆς λατρείας τῆς 'Επιδαύρου σ' αὐτά. Μέσα στὰ θεμέλια τοῦ κλασικοῦ ναοῦ τοῦ 'Απόλλωνος Μαλεάτα βρέθηκε χάλκινη ἀναθηματική ἐπιγραφή μέ ἀργεῖα γράμματα ἀπό τό δεύτερο τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ποῦ λέει: ('Ανέθεσε) ὁ Κάλλιππος, γιὸς τοῦ Εὐκλέους, (ποῦ ἦρθε) ἰκέτης τῶν 'Επιδαυρίων στὸν Πύθιο 'Απόλλωνα, (ὁ ἴδιος) ὁ 'Αργεῖος ἄρχοντας καί οἱ δουλοπάροικοί του»⁹⁶. Ἐνας λοιπόν, ἀνάμεσα ἀσφαλῶς σὲ περισσότερους προοδευτικούς 'Αργεῖους εἶχε συνεργασθεῖ στὸ Ἄργος μέ τοὺς δούλους καί ἀκολουθώντας τὴν τύχη τους ἦρθε μαζί τους στὴν 'Επίδαυρο. Ἐνας ἄλλος πρέπει νὰ ἦταν ὁ Φιλόξενος Φυλακίδα 'Αργεῖος, στὸν ὁποῖο, τὴν ἴδια ἐποχὴ, πάνω σὲ στήλη τοῦ 'Ασκληπιείου, οἱ 'Επιδαυριοὶ παρέχουν ἀτέλεια καί ἀσυλία⁹⁷. Ἀσφαλῶς οἱ 'Επιδαυριοὶ μέ πολλὴ προθυμία παρέχουν προστασία στοὺς ἐπαναστάτες τοῦ Ἄργους. Ἴσως ὑπῆρχαν καί βαθύτεροι λόγοι, πέρα ἀπὸ τὴ δεδομένη κατάσταση τῆς στιγμῆς: Οἱ Ὑρνάθιοι, ἡ τέταρτη μὴ δωρικὴ φυλὴ τοῦ Ἄργους δημιουργήθηκε κατὰ τὸν Hammond μετὰ τό 494. Καί ἡ παράδοση γιὰ τὴν Ὑρνηθῶ φαίνεται ὅτι συμβόλιζε γιὰ τοὺς 'Επιδαυρίους τὴν ἀντίσταση στὴν ἐπιβουλὴ τοῦ Ἄργους⁹⁸. Τὴν παροχὴ ὅμως τῆς ἀσυλίας στοὺς φυγάδες 'Αργεῖους τὴν

96. Ἔργον 1977, 105, εἰκ. 63. Πβ. προσ. ΠΑΕ 1977: *Κάλλιππος: ἰκέτας/Εὐκλέος υἱός/τῶν 'Επιδαυρίων/παρ' 'Απόλλωνος/Πυθίο 'Αργεῖος/ἀρχὸς καὶ Φοικιάται.*

97. W. Peek, *Neue Inschriften aus Epidauros*, *Abh. d. Sächs. Akad. d. Wiss.*, 63, 5, 1972 (κατ. ὡς Peek II), ἀρ. 10, πίν. 4, 10: «...wohl von einem argivischen Steinmetzen eingemeisselte Inschrift»... «mag noch in die siebziger Jahre... gehören». Γιὰ τὶς ἐπιγραφές IG IV² 1, ἀρ. 46 καί 140, βλ. κατ. «...die Verleihung von Atelier und Asylie (ist) hier sowenig mit derjenigen der Proxenie verbunden, wie das IV² 46 (γιὰ 'Αργεῖα πάλι!) der Fall ist».

98. Hammond, *CQ* 54, 1960, 33 κέ. Πβ. Kelly, ὁ.π., 69, 173, σημ. 56. Γιὰ τὴν Ὑρνηθῶ καί τὸ ἥρωο τῆς στὴν 'Επίδαυρία βλ. Πaus. 2, 28, 3 κέ. Εἶναι εὐλόγο ὅτι τὸ ἥρωο αὐτό, ὅπου ἡ Ὑρνηθῶ ἐνταφιάστηκε διαμελισμένη ἀπὸ τοὺς 'Αργεῖους ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀρνησὴ τῆς νὰ ἐγκαταλείψει τὸν ἐχθρὸ τοῦ Ἄργους Δηιφόντη, θὰ εἶχε γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποῦ βρίσκονταν συνεχῶς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιβουλὴ τοῦ Ἄργους συμβολικὴ σημασία. Σημειώθηκε παραπάνω ὅτι στὴν 'Επίδαυρο πολὺ νωρὶς ἐνθαρρύνθηκαν τὰ προδωρικὰ στοιχεῖα. Ἐὰν οἱ Ὑρνάθιοι ὄντως ἐμφανίζονται στὸ Ἄργος ὕστερα ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση τοῦ 494, ποῦ φέρνει στὴν ἐξουσία καί προδωρικὰ στοιχεῖα, τότε τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα τῆς Ὑρνηθοῦς πρέπει νὰ ἔχει σχέση μέ τὰ στοιχεῖα αὐτά καί ἡ συγγένεια τῶν δουλοπαροίκων τοῦ Ἄργους ποῦ ἀπετέλεσαν τὴ νέα φυλὴ καί τῶν 'Επιδαυρίων φίλων τους φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ γεγονός. Τάφο τῆς Ὑρνηθοῦς εἶδε ὁ Πausanias καί στὸ Ἄργος, 2, 23, 3, ὁ ἴδιος ὅμως ὑποστηρίζει ἀνεπιφύλακτα τὴν ἐκδοχὴ τῶν 'Επιδαυρίων. Οἱ στενὲς σχέσεις τῶν Ἀλιέων μέ τὴν 'Επίδαυρο (καί ἐκεῖ 'Απόλλων καί κατόπιν 'Ασκληπιός, Stillwell, *Princ. Encycl. of Class. Sites*, 1976, 375, πβ. τὴ γνωστὴ ἱστορία τοῦ ἐρχομοῦ τοῦ 'Ασκληπιοῦ στοὺς Ἀλιεῖς ἀπὸ τὴν 'Επίδαυρο. IG IV², 1, ἀρ. 122, στ. 69 κέ. Jameson, ὁ.π., 77) εἶχαν φαίνεται τὶς ρίζες τους — πέρα ἀπὸ τὶς γενικὲς συνθήκες στὴν Ἀκτὴ ποῦ τὶς ἐπέβαλλαν — στὴ βοήθεια ποῦ οἱ 'Επιδαυριοὶ προσέφεραν στοὺς φυγάδες ἀπὸ τὴν ἀργολικὴ πεδιάδα.

κάνει ὁ Ἄπόλλων, τοῦ ὁποίου ἱκέτες κηρύσσονται οἱ ἐπαναστάτες. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ προστάτης θεὸς εἶναι ὁ Ἄπόλλων Μαλεάτας, ποῦ ἐδῶ ὀνομάζεται μάλιστα Πύθιος. Ἡ λατρεία εἶναι βέβαια ἤδη κοινὴ μὲ τὸν Ἄσκληπιό, τὸ κύρος ὅμως τοῦ παλίου ἐθνικοῦ θεοῦ τῶν Ἐπιδαυρίων, τοῦ συγγενοῦς μὲ τὸν θεὸ τῶν Δελφῶν⁹⁹, ἦταν μεγάλο. Ἀναθήματα τῶν φυγάδων Ἀργείων πρέπει βέβαια νὰ ἔγιναν κι ἄλλα καὶ μάλιστα στὸ νέο ἱερό κάτω στὴν πεδιάδα αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Νομίζω πὼς ἔτσι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐρμηνευθεῖ τόσο ἡ παροχὴ ἀτέλειας καὶ ἀσουλίας σὲ μιὰ γυναῖκα, κόρη τοῦ Καλλιφάνου καὶ γυναῖκα τοῦ Μνάσονος, λίγο πρὶν τὸ 450¹⁰⁰, ὅσο καὶ ἡ περίεργη ὁμάδα τῶν γραμμένων μὲ ἀργεῖο ἀλφάβητο τεσσάρων ἀναθημάτων ἀπὸ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. στὸ Ἱερό, τὰ δύο μὲ γυναῖκες ἀναθέτιδες¹⁰¹. Ἀσφαλῶς ἀρκετὲς ἀργεῖες θὰ ἦταν ἀνάμεσα στοὺς φυγάδες. Ἡ διλημματικὴ θέση τους στὸ Ἄργος μεταξὺ τῶν παιδιῶν τους, γνησίων Ἀργείων, καὶ τῶν δουλοπαροίκων ἀνδρῶν τους θὰ εἶχε ὀδηγήσει πολλὰ πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν δευτέρων. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτῶν τῶν Ἀργείων ξαναβρίσκονται μετὰ ἕνα αἰῶνα στὶς οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὲς τοῦ Ἄσκληπιείου ὡς ὀνόματα ἱερέων, ἀξιωματούχων ἢ ἐργωνῶν, ἀριστοκρατῶν δηλαδὴ τῆς Ἐπιδαύρου¹⁰².

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα μὲ τὴν κατάρρευση τῆς ἀθηναϊκῆς δυνάμεως ὁ παραδοσιακὸς κόσμος μέσα στὸν ὁποῖο κινιόταν ἡ Ἐπίδαυρος διαταράχθηκε. Ἡ σκλήρυνση τῆς Σπαρτιατικῆς ἡγεμονίας δυνάμωσε τοὺς δημοκρατικοὺς στὴν Κόρινθο, τοὺς ἔφερε σὲ συνεννόηση μὲ τὸ δημοκρα-

99. Βλ. ἀν., σημ. 83. 90. 91.

100. IG IV² I, 46.

101. Στὸ ἱερό τοῦ Ἄπόλλωνος: IG IV² I, 138 (βάση ἀναθήματος): *Κρηίλας/ἀνέθεκε*. Βλ. ὅμως τὸ σωστό: *Κρηίλα = Κρήσιλα/ἀνέθεκε*, Μ. Μιτσός, ΑΕ 1975, 24, ἀρ. 16. Στὸ Ἄσκληπιεῖο: ἄλλες δύο γυναῖκες, IG IV² I, 140 (βάση ἀναθήματος κοντὰ στὸ οἰκοδ. Ε): *Νικαῤῥίστα/Δαῖκράτεια/ἀνέθεταν*, καὶ δύο ἄνδρες, IG IV² I, 137 (πήλ. ἀγγεῖο, κοντὰ στὸ οἰκοδ. Ε): *Ἀρκείλας: Ἀ/ργεῖος* καὶ IG IV² I, 139: *Θ/ιαῖος ἀν/έθεκε/ Ἀρχιτέλε/ος κω/ός [η/ασκλ/απιόη]*. Τὸ μοναδικὸ παλαιότερο, κάλι ἀπὸ τὸ οἰκοδ. Ε, ἀνάθημα τοῦ Ἀργεῖου Μικύλου, IG IV² I, 136, δὲν ἀποτελεῖ ἀντένδειξη.

102. Π.χ. Κάλλιππος ἐργώνας, IG IV² I, 109, I, 128 καὶ III, 109. Πβ. IG IV, 823. Φιλόξενος κατάλογος, IG IV² I, 103, 129. Φυλακίδας ἐργώνας, αὐτόθι 50. Καλλιφάνης κατάλογος, αὐτόθι 108. Πβ. Καλλιφάνης ἐργώνας, IG IV² I, 118 = Ρεεκ I, 52, 118Α, 10. Θιαῖος ἱερεὺς, IG IV² I, 103, 107. 109. 112. Ἀρχιτέλης γραμματεὺς, ἱερομνάμων, IG IV² I, 108, 156. 160. 167. Πβ. Δαῖκρατίδας IG IV² I, 175, 7 καὶ IG IV, 957-9. Ἐπίσης IG IV² I, 204: *...Καλλικλῆς Καλλιφάνεος Νικαῤῥίστα/Ἐπιδαύριοι/...ἀνέθεσαν*, ἀφ. ἀπὸ τὸν 4ο/3ο π.Χ. αἰ. Ἄραγε εἶναι τυχαῖο ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτὰ ἀπαντοῦν στὴν ἐπιγραφή τῆς Θόλου, ὅπου ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἀργείων ἐργωνῶν ἦταν σαφῶς εὐρύτερη, Βυτφοῦδ, δ.π., 142 κέ.;

τικό Ἄργος καὶ τὸ 392 ἔγινε ἡ ἔστω καὶ βραχύβια ἔνωση τῶν δύο πόλεων, ποὺ φάνηκε νὰ ἀναβιώνει τὴν παλιὰ δόξα τοῦ Ἄργους¹⁰³. Τὸ 365 π.Χ. ἡ Κόρινθος ἀποχώρησε ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν γενικὰ ἤδη μισητὴ Πελοποννησιακὴ συμμαχία, ὅπου ἔμενε πάντα ἡ Ἐπίδαυρος¹⁰⁴. Ἀλλὰ καὶ στὸ Ἄργος ἡ κατάσταση ἦταν διφορούμενη. Τὸ 370 π.Χ. ἔγινε ὁ περίφημος σκυταλισμός, ἄγρια σφαγὴ τῶν ἀργείων ἀριστοκρατῶν, ποὺ σημαίνει ἀσφαλῶς δύναμη τοῦ φιλικοῦ αὐτοῦ γιὰ τὴν πάντα ἀριστοκρατικὴ Ἐπίδαυρο κόμματος¹⁰⁵. Ἦδη τὸ 338 π.Χ. ὁ Φίλιππος ἐπιβάλλεται ὡς ὁ νέος ἡγεμὼν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἐπίδαυρος τὸν δέχεται, ἂν καὶ ἀρχικὰ ἀκολουθεῖ τοὺς Σπαρτιάτες στὴν ἀντίστασή τους. Αὐτὸ φαίνεται ἀρκεῖ γιὰ νὰ κάμει τὸν Φίλιππο νὰ δώσει ὀρισμένες δικαιοδοσίες πάνω τῆς στοὺς Ἄργεῖους, ποὺ ἀπὸ νωρὶς εὐνοοῦν τοὺς Μακεδόνες¹⁰⁶.

Ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη λοιπὸν τῆς λατρείας τῆς Ἐπίδαυρου συμπίπτει μὲ τὴ διάλυση τῶν παραδοσιακῶν σχημάτων στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἐπίδαυρος, μολονότι ὁ κόσμος τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς μένει ὁ ἴδιος, ἀναγκάζεται νὰ προσαρμοσθεῖ. Καὶ ἡ προσαρμογὴ αὐτὴ φαίνεται στὴν κρατικὴ λατρεία. Ἡ ἐκλογή τῶν παραστάσεων ποὺ κοσμοῦσαν τὸν θρόνο τοῦ χρυσελεφαντίνου ἀγάλματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ νέου πολιτικοῦ προβληματισμοῦ: Ἡ μία ἐξυμνοῦσε τὸ φόνος τῆς Μέδουσας ἀπὸ τὸν Περσέα, ἕνα ἀργολικὸ κατόρθωμα καὶ ἡ ἄλλη παρουσίαζε τὸν Βελλερεφόντη καὶ τὸν Πήγασο νὰ σκοτώνουν τὴ Χίμαιρα, ἕνα ἔπος μὲ γνωστὲς τὶς ρίζες του στὴν Κόρινθο¹⁰⁷.

Καὶ οἱ οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὲς τοῦ ἱεροῦ, ποὺ μᾶς παρουσιάζουν τὴν πλούσια θρησκευτικὴ καὶ οἰκονομικὴ δραστηριότητα σ' αὐτὸ κατὰ τὸν 4ο καὶ τὸν 3ο αἰ., ἀποκαλύπτουν τὴν ἴδια πολιτικὴ. Στὴν προκήρυξη τῶν ἐργασιῶν, στὴν προμήθεια τῶν ὑλικῶν, στὴν ἀναζήτησι ἀρχιτεκτόνων καὶ στὴν ἀνάθεση τῶν ἐργασιῶν ἀκολουθεῖται ὄντως μιὰ «διεθνῆς» πολιτικὴ¹⁰⁸. Ἡ σύνδεση τῆς θόλου καὶ τοῦ θεάτρου τοῦ Ἀσκληπιείου μὲ τὸν Ἄργεῖο ἀρχιτέκτονα Πολύκλειτο καὶ μὲ ἀργεῖους ἐργολάβους εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ἀλλὰ καὶ πάλι, καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς αὐτὲς φαίνεται ὅτι ἡ Ἐπίδαυρος δὲν ἀπομακρύνεται, ὅσο μπορεῖ, ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ πολιτιστικὸ τῆς κύκλο. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀναγνωρίζεται ὅτι χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν κορινθιακὴ τεχνικὴ, τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα

103. R. A. Tomlinson, *Argos and the Argolid*, 1972, 128 κέ., κυρ. 130 κέ.

104. Λαμπρινουδάκης, ὁ.π., 36.

105. Tomlinson, ὁ.π., 138.

106. Burford, ὁ.π., 29. Tomlinson, ὁ.π., 145.

107. Πανσ. 2, 27, 2. Edelstein, ὁ.π., 630.

108. Burford, ὁ.π., 17.

γίνεται από τον Πάριο Θρασυμήδη και γενικά τὰ περισσότερα οἰκοδομικά ὕλικά ἔρχονται πάντοτε ἀπὸ τὴν Κόρινθο¹⁰⁹. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὲς ἡ Burford ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἐπιδαυρίους μέτρησε 17 Ἀργεῖους, 14 Ἀθηναίους, 11 ἀπὸ ἄλλες πόλεις καὶ 42 Κορινθίους ἐργολάβους¹¹⁰!

Ὁ «διεθνικὸς» χαρακτήρας τῶν ἐπιγραφῶν λοιπὸν δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Ἀσκληπιὸς ἔμενε συνειδητὰ ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, ἀλλὰ ὅτι ὁ θεὸς προσαρμοζόταν στῆς ἐποχῆς του τὴν πολιτικὴ ἀναγκαιότητα.

Τὸ ἴδιο κάνουν οἱ Ἐπιδαύριοι, τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ θεὸς τους καὶ μετὰ τὸ 338 π.Χ., κάτω ἀπὸ τὴν Μακεδονικὴ σκιά. Σὲ κάθε εὐκαιρία ποὺ τοὺς παρουσιάζεται προσπαθοῦν νὰ γυρίσουν στὸν παραδοσιακὸ, σίγουρο κόσμον τους: Τὸ 323 π.Χ. μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου ἡ Ἐπίδαυρος εἶναι πάλι στὸ πλευρὸ τῶν ἐπαναστατῶν στὸν Λαμιακὸ πόλεμον¹¹¹. Τὸ 316 ἡ πόλη νομίζει ὅτι βρίσκει στὸν Κάσσανδρον στήριγμα γιὰ νὰ ἀνασυντάξει τὴν πατροπαράδοτη ἀριστοκρατικὴ πολιτεία καὶ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν δημοκρατικῶν τοῦ Ἄργους καὶ τοῦ Μακεδόνα προστάτη τους Πολυπέρχοντος¹¹². Καὶ τὸ 280, ὅταν οἱ συνθήκες ἐπιτρέπουν μιὰ ὀλιγόχρονη ἀναβίωση τῆς Σπαρτιατικῆς συμμαχίας ἡ πόλη εἶναι πάλι πρόθυμη νὰ ἀνασυστήσῃ τὶς σχέσεις της μετὰ τὴν παλιὰ κιβωτὸ τοῦ ἀριστοκρατικοῦ πολιτεύματος γιὰ νὰ τὸ ἐνισχύσει καὶ μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἴδια¹¹³. Ἡ τελευταία σημαντικὴ πολιτικὴ πράξις τῆς Ἐπιδαύρου πρὸς τὴν κατεύθυνση διατηρήσεως τῆς πολιτικῆς της ὀντότητας ἦταν ἡ προσχώρησός της στὴν Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία, τὸ 243 π.Χ.¹¹⁴.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ φῶς ἡ ἐπέμβασις τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Ἐπιδαύρου τὴν ἐπαύριον τῆς ἤττας τῆς Χαιρωνείας ὑπὲρ τῶν Σπαρτιατῶν καὶ ὁ νόμος ἀριστοκρατικῆς λατρείας τοῦ Ἰσύλλου πῆς μέρες ποὺ ἀναβιώνει ἡ Πελοποννησιακὴ Συμμαχία δὲν φαίνονται καθόλου ρομαντικοὶ ἀνεδαφισμοί, ἀλλὰ ἓνα κομμάτι γνήσιας ζωῆς ἀπὸ τοὺς χρόνους αὐτοῦς¹¹⁵. Ἡ τουλάχιστον οἱ προσπάθειες καὶ οἱ ἐνέργειες τοῦ Ἰσύλλου καὶ τοῦ θεοῦ του ἦταν

109. Αὐτόθι 142 κέ. Ἡ ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν G. Roux, *L'Architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles av. J.-C.*, 1961, 61, ὅτι ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ Ἀργεῖου Ἡραίου Εὐπόλεμος ἐργάσθηκε καὶ στὸν ναὸ τοῦ Μαλεάτα Ἀπόλλωνος, μετὰ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς, βλ. προσ. ΠΑΕ 1978, πβ. Ἔργον 1978, 39, δὲν φαίνεται πιθανή. Γιὰ ἄλλα συμπληρωματικὰ στοιχεῖα βλ. Λαμπρινουδάκη, ὁ.π., 35 κέ.

110. Βλ. τοὺς καταλόγους στὸ τέλος τοῦ βιβλίου της.

111. Tomlinson, ὁ.π., 146 κέ.

112. Tomlinson, ὁ.π., 149.

113. Βλ. ἀν., σημ. 5.

114. IG IV² 1, XXVI.

115. Βλ. ἀν., σ. 55 κέ.

τόσο ρομαντικές, ὅσο καὶ τοῦ μεγάλου Δημοσθένη, ποὺ πέθανε γιὰ χάρη τους (κατὰ τύχη;) στὸ κέντρο τῆς παλαιᾶς ἐνώσεως Ἀττικῆς καὶ τοῦ κόσμου τῆς ἀργολικῆς Ἀκτῆς, τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὴν Καλαύρεια. Ἡ διαφορὰ βέβαια ἦταν ὅτι ὁ Δημοσθένης δὲν εἶχε περιθώρια ἐλιγμῶν. Ἐνῶ τὸν Ἀσκληπιὸ τὸν ἐκπροσωποῦσαν ἄνθρωποι ἄλλοτε λιγότερο καὶ ἄλλοτε περισσότερο εὐέλκτοι. Αὐτὸς θὰ ζοῦσε πολὺ ἀκόμη. Θὰ ἐπιζοῦσε καὶ τῆς ἴδιας τῆς πόλεως Ἐπιδαύρου, ποὺ ἤδη στὸν πρῶτο μ.Χ. αἰ. εἶχε συρρικνωθεῖ σ' ἓνα μικρὸ οἰκισμὸ μὲ μερικὲς ρωμαϊκὲς ἐπαύλεις¹¹⁶.

116. U. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit*, 1954, 175 κέ. Ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οἱ δύο π. λοι στὸν εὐρύτερο ὄριζοντα τοῦ ἐπιδαύριου χώρου ἦταν ἡ Κόρινθος καὶ τὸ Ἄργος. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ κίνηση δύο μεγάλων οἰκογενειῶν τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Magnae Gentis (IG IV² 1, XXV), ποὺ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. ἐγκαθίσταται στὴν Κόρινθο, ὅπου κατακτᾷ μεγάλα ἀξιώματα καὶ τῶν Στατιλίων, ποὺ διακρίνονται καὶ στὴν Κόρινθο καὶ στὸ Ἄργος (IG IV² 1, XXX κέ.).